

तेवीतभा

.....

२५२४३

श्रीरं प्रथरत्न कार्यालय : अमदावाद

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કાપીરાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૬૨૪૩ વર્ગિક

ગુજરાતી નામ વિભાગીય

વિભાગ ૨-૩

તિ લો ત મા

લેખક :
અંબાલાલ પુરાણી

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

૭ આના

પ્રકરણ :

ગુજરાત અન્વેષણ કાર્યાલય

સંજીવલાલ જગશી શાહ

ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

વિ. ૧૯૮૮

૦-૧-૦

૧૨૦૦

મુદ્રક: ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલ મહેતા.

મુદ્રણસ્થાન : વસંત મુદ્રણાલય

ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

અં જ લિ

મારા જીવનની સર્વે પ્રવૃત્તિઓમાં, અને મારી લેખન પ્રવૃત્તિમાં ખાસ કરીને, રસ લઈ રહેલ, મારા લખાણોમાં પૂર્ણતા જોવાની જેની ઉત્કટ અભિલાષા જ તેમની કડકમાં કડક સમાલોચના કરવાને જેને પ્રેરતી, અને છતાં, જેનાં નેત્રો અને વાણીમાં ઉત્તેજન ચમકતું —એ સદ્ગત મિત્ર હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈના વિદેહ હસ્તમાં પરલોકમાં પણ તેમને સંતોષદાયક થાય એવી આશાથી આ લઘુ પુસ્તક અર્પણ કરું છું.

વિજયાદશમી
પાંડિચેરી

}

અંબાલાલ પુરાણી

શુદ્ધિ પત્રક

પાનું	લીટી	છે	વાચો
૮	૧૧	વિજયી તેમની	તેમની વિજયી
૧૬	છેલ્લી	જો જો	જોજો
૧૭	૮	કૌંચમાં	કૌંચદ્વીપમાં
૨૩	૧ અને ૧૬	પૃથ્કરણ	પૃથ્કરણ
૩૮	૮	ધરની	દરની
૩૯	૨૦	પ્રાતર્બિંબ	પ્રતિબિંબ
૪૫	૬	અનિર્દિષ્ટપણે	અનિર્દિષ્ટપણે
૫૮	૩	ઉત્તજીત	ઉત્તેજિત
૬૩	૧૯	માત્ર શાંત	માત્ર શાંત

તિલોત્તમા

સુંદ-ઉપસુંદની કથા:—

(૧)

તે જમાનો પ્રગતિમાન હતો. અર્થાત્ પોતાના જમાનાને માનવ-સંસ્કૃતિના શિખર ઉપર ઉભેલો માનવાનો સનાતન ભ્રમ તે જમાનો પણ સ્વીકારતો. એવી કોઈક ભ્રમણા વિના જીવન અસભ્ય થઈ પડવાનો કેટલાકને ભય હોય છે. તે સાચું હોય કે નહિ, પરંતુ એટલું તો નક્કી છે કે કોઈ પણ યુગમાં આત્મપરીક્ષા તો વિરલ જ હોય—શું વ્યક્તિમાં કે શું પ્રજામાં. એટલે તે જમાનાનો પ્રગતિમાન હોવાનો દાવો સ્વીકારીને આગળ ચાલીશું.

તેનાં કારણો પણ છે. જો ઐહિક સુખભોગોની વિપ્રલતા એ સંસ્કૃતિની ઉત્તમતાનું ચિહ્ન હોય તો તે જમાનાનો દાવો રદ કરી શકાય તેવો નથી લાગતો. ઓંઓની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાને પ્રગતિનું

લક્ષણ મણીએ તો તે યુગ બીજાઓથી પછાત નહતો એમ જ કહેવું પડે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને કિંમત આંકવાના મજ તરીકે લક્ષ્યે તો તે યુગ આદર્શયુગ જ કહેવાય. અને પ્રકૃતિનાં તરવે ઉપર માનવશુદ્ધિનો વિજય મેળવવાની બાબતમાં પણ તે જમાનો ધણો આગળ વધેલો હતો. અલબત્ત, આપણે જમાનો ધણી બાબતોમાં, અને ખાસ કરીને પ્રકૃતિનાં તરવેને માનવના તાબામાં લાવવામાં, તે યુગથી વધારે આગળ વધેલો છે એ તો આપણે ક્યાં નથી જાણતા-કે કહેવાનું હોય ?

નિકુંભ નામના બ્રાહ્મણના એ પુત્રો-સુંદ અને ઉપસુંદ- પૃથ્વી ઉપર હતા તે જમાનાની આ વાત છે. તેમનું વૃત્તાંત પુરાણોમાં મળી આવે છે. પરંતુ પુરાણો પાછળના યુગમાં લખાયેલાં હોઈ આ બંને મહાન વ્યક્તિઓને તેમણે ભારે અન્યાય કર્યો લાગે છે. વળી, તેમના સમયની કોઈ વિશ્વાસ પડે એવી કથા છે નહિ; અને મને એવો સંભવ અત્યારે તો દેખાતો પણ નથી. એ હકીકત પુરાણોએ આપેલાં તેમનાં જીવનવૃત્તાંતનો સર્વથા સ્વીકાર કરવામાં નડે છે. યથાશક્તિ વિવેચક શક્તિનો ઉપયોગ કરી એ બંધુયુગલની વાત હું જનસમાજ સમક્ષ મૂકવાની ધૃષ્ટતા કરું છું. તેમનો વિશેષ ભરોસાદાર ઇતિહાસ શોધાય નહિ ત્યાં સુધી જ આ 'હુંક' વૃત્તાંત જનસમાજની દૃષ્ટિ સમક્ષ એ વિષયને રાખવામાં પણ ફળીભૂત થશે તો ધણું છે.

પુરાણોનાં લખાણમાં બ્રાહ્મણોએ કેવો પક્ષપાત કરેલો છે તે આ બંને ભાઈઓને તેમણે "રાક્ષસો"નું ઉપનામ આપ્યું છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. એ પ્રમાણે કરીને તેમના વિષે પ્રથમથી જ બ્રાહ્મણો વાંચનારના મનને કલુષિત કરવામાં ફતેહ મેળવી જાય છે. અને ભાવી પ્રજા સૈકાઓ સુધી તેમના અભિપ્રાયો કસોટીએ ચઢાવ્યા વગર સ્વીકારતી આવી છે. પરંતુ મને લાગે છે કે આમાં એ

બન્ને વ્યક્તિઓને ધોર અન્યાય થાય છે. પુરાણોમાં મળી આવતાં અનેક આવાં સ્ખલનો પ્રત્યે હું વાંચનારનું ધ્યાન વારેવારે દોરીને તેને હેરાન નહિ કરું. અહીં એક જ દાખલો કેવળ નમૂના તરીકે આપી લઉં છું, જેથી વાંચનાર એમ ન માની એસે કે કશાય આધાર વિના મેં આ વૃત્તાંત લખ્યું છે. એ એ ગૃહસ્થોને “રાક્ષસોનું” ભયંકર ઉપનામ આપવાનાં કારણોની તપાસ કરતાં જણાય છે કે સાતિજનની ઉન્નતિ જેમને થતો સ્વાભાવિક દ્રેષ—(જેને માટે આપણી માનવજાતિ આજે પણ કાંઈ ઓછી મગરૂર નથી!)—ધણે અંશે જવાબદાર હોઈ શકે. વિરાગી કવિ ભટ્ટહરિએ ઉચ્ચારેલ જ્ઞાતિશ્લેષનલેન કિમ્—“સાતિ હોય ત્યાં સુધી દેવતાની શ્રી જરૂર?” એ વાક્યમાં પોતાના અને ધણાં માનવોના અનુભવનો સાર અચ્છી રીતે દર્શાવ્યો છે. મારા મતના ટેકામાં એક બીજું ઉદાહરણ પણ આપું છું. બ્રહ્મણોમાં જે ઉત્તમ કુળમાં જન્મીને અતુલ પરાક્રમ વડે સમ્રાટ રાવણે જે નામના પ્રાપ્ત કરી તેની તેના સાતિ બંધુઓએ શી પીછાન કરી? તેમણે તેને “રાક્ષસ” કહીને કલંકિત કર્યો; અને યુદ્ધ કરવાનો ધંધો તથા શરવીરતા ક્ષત્રિયોનો જ ઈજ્જતો એમ સ્વીકારતાં પણ તેના દ્રેષી બ્રહ્મણો અચકાયા નહિ. તેનું કારણ સાતિ જનના તેજ દ્રેષ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે વાઈ? નહિ તો પુરાવાઓ ઉપરથી સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે કે બ્રહ્મણો જ હમેશાં ક્ષત્રિયોના કરતાં વધારે શરવીર હતા. ટુંકામાં “રાક્ષસ” તરીકે નામીયી થઈ ગયેલી સમર્થ વ્યક્તિઓ અને જાતોમાંની ધણી ખરી સાતિએ બ્રહ્મણ હતા. આ રીતે “રાક્ષસો” ઉત્પન્ન કરવાનું માન “બ્રહ્મણો” ને શા માટે મળતું તેનું કારણ હજી સુધી મને જણ્યું નથી.

(૨)

સું અને ઉપસુંદનું જોડકું સાથે અવતર્યું હતું. પ્રકૃતિની એ વિચિત્રતા પાછળથી ધણી જ અર્થસૂચક નીવડી. આત્માવસ્થામાં તેઓ જેટલા ગંભીર અને વિચારશીલ હતા તેટલા જ બળવાન અને તોફાની પણ હતા એમ લાગે છે.

બંને ભાઈઓને જ્યારે યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે આ દુનિયાની વ્યવસ્થાથી (તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભારે અવ્યવસ્થા) માનવ જાતિનાં ધણાં માણસોને અનાદિ કાળથી થતો આવ્યો છે તેવો અસંતોષ તેમને પણ થયો. અર્થાત્ વર્તમાન સ્થિતિમાં અસંતોષ થવો એ પ્રગતિનું મૂળ લક્ષણ જાણે અજાણ્યે તેમના અનુભવમાં આવ્યું. પોતાના પિતામહ બ્રહ્માએ આ દુનિયા રૂપી મિલકતને બધો વારસો તેમના વડા અને માનીતા પુત્રો દેવતાઓને, તેમના પુત્રોને અને ભક્ત થઈ રહેલા માનવોને સોંપ્યો હતો તેથી તેમના અસંતોષમાં કોઈ રીતે ઘટારો થયો નહિ. તેમને સકારણ પ્રશ્નો થતા, “ આવો હડહડતો પક્ષપાત શા માટે ? ” “ દુનિયામાં સ્વતંત્રતા ક્યાં છે ? ” “ વ્યક્તિવિકાસને માટે અવકાશ ક્યાં છે ? ” વગેરે વગેરે.

પોતાની જરૂરીઆતો જેમ બંને તેમ વધારવાનું પ્રગતિપોષક સત્ય પણ તેમણે અમલમાં મૂક્યું હોય એમ લાગે છે. તેમની જરૂરીઆતો અને તેમની પ્રાપ્તિ વચ્ચેનું અંતર ક્રમે ક્રમે અતિશય વધતું જ ગયું ! છેવટે, કોઈ પણ પ્રકારની કાન્તિ ક્યાં વિના કે થયા વિના માનવજાતિને છૂટકો થવાનો નથી એવી તેમની ખાત્રી થઈ. કાન્તિ “ થાય ” તેના કરતાં “ કરવી ” એ તેમને વધારે

પસંદ હતું. કારણ કે તેઓ પ્રારબ્ધવાદી ન હતા. માનવપ્રયત્નની ઉપયોગિતામાં તેમને અડમ શ્રદ્ધા હતી. તે સમયની જગતની વ્યવસ્થા સામે બંડ ઉઠાવતાં પહેલાં એકવાર પોતાના પિતામહ બ્રહ્મા પાસે જઈને તેમને વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ કરવાનો અને વિશ્વની પુનર્વિદ્યનાના પોતે તારવી કાઢેલા નવીન સિદ્ધાંતો તે વયોવૃદ્ધ વડીલને એકવાર સમજાવી જોવાનો તેમણે વિચાર કર્યો.

એક દિવસ સાયંકાલે જગતની અટપટી વ્યવસ્થા કરતાં કરતાં કંટાળી ગયેલા વૃદ્ધ બ્રહ્મદેવ કોઈ વિકટ કોપડો પોતાના મનમાં ઉકેલવા માટે ઉદ્યાનમાં એકલા ફરતા હતા. સફેદ દાઢી અને સફેદ પાંપણોમાંથી અનુભવનો શ્વેત જ્ઞાનભંડાર નીતરતો હતો. એમની દષ્ટિમાં અખૂટ ધીરજ અને અપાર કરુણા સાથે કાંઈક ગ્લાનિની આછી છાયા ભાસતી હતી. સર્જક ભર્ગવડે કેવળ તેમનું લક્ષાટ લખલખતું હતું.

તેવે સમયે સુંદર અને ઉપસુંદરે આવીને તેમને પ્રણામ કર્યો. ઉદ્યાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ગોઠવેલા સંગેમરમરના સુખાસનોમાંના એક ઉપર બ્રહ્મદેવ બેઠા અને સામેના આસન પર બંને ભાષ્મોને ખેસવાને ઇસારો કર્યો. વિનય કરીને તેઓ ફરસબંદીના જડેલા ચોસલાંઓવાળી જમીન ઉપર બેઠા. આગમનનું કારણ પૂછતાં કાંઈક સંકોચાઇને સુંદરે જણાવ્યું—“ આ સૃષ્ટિની વ્યવસ્થાનો અતુલ ભાર આપને માટે અસહ્ય થઈ પડતો લાગે છે.” તેમની અવસ્થાની જ ચિંતા હોય તેમ તેણે સહાનુભૂતિપૂર્વક આગળ ચલાવ્યું—“ અને આપની અનુચ્છા હોય તો અમે આપને એ વ્યવસ્થાની ઉપાધિમાંથી મુક્ત કરવા ઇચ્છા રાખીએ છીએ.”

“ એનાથી શું ખીજું શું હોય વાઈ ? ” છૂટકારાનો શ્વાસ લેતાં બ્રહ્મા બોલી ઉઠ્યા. “ ભલે, કરોને, મને જરા આરામ મળશે.”

જાણે પોતાને કાઈ છૂટા કરે તેની વાટ જોઈને એકા હોય તેવી રીતે તેમણે કહ્યું.

આવો સુંદર લાગ આટલો સહેલાઈથી, ન ધારેલી રીતે, મળી ગયો, એટલે સુંદર પોતાની બાજુ હોશિયારીથી આમળ ચલાવી.

“પરંતુ એ બ્યવસ્થા કરવામાં બીજા કાંઈની ડાખગીરી કેમ પાલવે ? સત્તા તો એકદમ હોય તો જ અસરકારક નીવડે એ તમારાથી ક્યાં અનુભવ્યું છે ? એટલે ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને પણ નિવૃત્ત થવાની આપ ફરજ પાડો તો જ અમારાથી બની શકે.”

“એમાં જરા મુશ્કેલી છે”—અનુભવી બ્રહ્માએ શંકામરી દષ્ટિ વિદ્યુત ફેંકી જણાવ્યું. “પરંતુ તમે બંને જણા બધો ય ભાર લેતા હો તો હું દેવતાઓને નિવૃત્ત કરીશ”—બધો ય-શબ્દ ઉપરભાર મૂકીને તેઓ શાંત રહ્યા.

સુંદર અને ઉપસુંદર તો બધા ખુશી થયા. તેમણે કરવા ધારેલ ક્રાંતિ આટલી બધી સરળતાથી પાર પડી તે માટે પોતાનામાં કાંઈ ખાસ અલૌકિક ગુણની વિશેષતા તેમણે જોઈ.

એટલામાં જરા ચેતવણી આપતા સુરે બ્રહ્માએ તેમને કહ્યું, “જુઓ હું વિચારું છું તે એ છે કે આગળ પણ તમારી પેઠે એ ત્રણ વાર કેટલાક માનવોએ એવા પ્રયોગ કરી જોયા હતા, પરંતુ પરિણામ બહુ આશ્ચર્યજનક આવેલું નથી. તેથી જ આ કામ ઉપાડતાં પહેલાં હું વિચાર કરવાની તમને સલાહ”—

“નારે—ના ! એવી તરદી લેવાની શી જરૂર ?” વચમાં જ સુંદર બોલી ઉઠ્યો.

“અમે બધો વિચાર કરીને જ આવ્યા છીએ”—ઉપસુંદરે ઉમેર્યું “આખી દુનિયામાં વ્યવસ્થાસ્થાપન કરવાની જવાબદારી શું અમે એમને એમ ઉઠાવતા હોઈશું ?”

“અમારી જવાબદારીનું અમને નત્ર પરંતુ તીવ્ર જ્ઞાન છે એ વાત ઉપર હું આપનું ધ્યાન ખેંચવાની રજા લઉં છું” — સુદે કહ્યું— “અમારી કાર્યપદ્ધતિ અમે ક્યારની નક્કી કરી છે. પરંતુ આપની અને અમારી વ્યવસ્થાપદ્ધતિમાં એવો તો મૌલિક ભેદ રહેલો છે કે તે આપને સમજાવવો રહેલો નથી. વળી, વ્યવહારમાં અમારી પદ્ધતિને સફળ કર્યા પહેલાં તેની ઉત્તમતાનાં બધાં પુરકવાં નકામાં છે. જ્યારે અમારું કાર્ય આપ પ્રત્યક્ષ જોશો.” —

તેને આગળ બોલતો અટકાવીને બ્રહ્માએ કહ્યું— “વાર, ઠીક, જાઓ ત્યારે તમને કાલે તે પ્રમાણે આજથી વ્યવસ્થા કરો. હું અને દેવતાઓ જરા આરામ લઈશું.” એમ કહી તેમણે પગ લાંબા કર્યા.

“અરે, આપને ફરીથી એ વિકટ કામ લેવું જ નહિ પડે એવી અમારી તો અપૂર્વ અને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.” ઉપસુંદે કહ્યું— “પણ એક બે બાબતો બાકી રહે છે.” ચક્રાર સુદે યાદ કરીને કહ્યું— “જુઓને, અમારા પ્રયત્નોમાં અમને એક બે મુશ્કેલીઓ શરૂઆતમાં નડે એ બનવાજોગ છે. સૌથી પ્રથમ તો પ્રગતિને વિરોધ કરનારા માનવો નડવાના અને બીજું મૃત્યુ. અમારો પ્રયોગ પૂરેપૂરો અજમાવવાની તક મળે માટે આ બે વિધ્નોમાંથી આપે રક્ષણ આપવું ઘટે છે.”

ચતુર બ્રહ્મદેવ તેનું અર્ધવાક્ય ક્યારનું એ સમજી ગયા હતા. તેમણે આંખો મીચી સ્મિત કરી ડોકું જરા હલાવીને પૂછ્યું “વાર બેટાઓ! શસ્ત્રબળમાં તમારો કોઈ સફળ વિરોધ નહિ કરી શકે; અને અન્ય કોઈથી તમને મૃત્યુ પ્રાપ્ત નહિ થાય. થયું એટલું જ જોઈતું હતું ને?” સુંદ અને ઉપસુંદ સાથે બોલી ઉઠ્યા “બીજું શું જોઈએ?” મહાન ઉપકાર થયો — કહી પ્રણામ કરી ચાલી નીકળ્યા.

સુંદ અને ઉપસુંદે આખી દુનિયાની વ્યવસ્થા પોતાને માથે લીધી. પરંતુ આપણી મૂર્ખા માનવજાતિ ઓછી જ પોતાનું કલ્યાણ સમજે છે? પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો દાવો અને પ્રયત્ન કરનારાઓને બંને તો તે મારી નાંખે છે.—કંઈ નહિ તો છેવટે તેમનો વિરોધ તો કરે જ કરે. સુંદ અને ઉપસુંદની આખતમાં પણ એમ જ બન્યું. અને તેટલા જ માટે તેમણે આગળથી બ્રહ્માનું સિદ્ધ વચન લઈ રાખ્યું હતું.

જંબુદ્વીપમાં આવેલ ભરતખંડને પોતાનું કેન્દ્ર બનાવી પૂર્વ પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ-ચારે દિશાઓમાં, પોતાની વિજયી સેનાઓ તેમણે મોકલી. જ્યાં જ્યાં ભૂમિનો અંત આવ્યો ત્યાં જ તે સેના અટકી; બ્રહ્માવર્તમાં રહ્યા સહ્યા દેવતાઓ હતા તેઓ પણ વિજયીતેમની સેના આગળ પસાયન કરી ગયા !

પછી બાકી રહ્યા સપ્તદ્વીપો. પ્રચંડ જહાજોમાં બળવાન સૈન્ય લઈને તેમણે અગાધ સમુદ્રો ખેડ્યા. કમેકમે પ્લક્ષ, શાસ્વલિ, કુશ, કૌંચ, શાક અને છેવટે પુષ્કરના દ્વીપો,—છેક પાતાળ સુધીનો પ્રદેશ,—તેમના તાબામાં આવ્યો. નવખંડ પૃથ્વી, પાતાળ લોક અને સપ્તદ્વીપના ઉપર તેમની આણુ વર્તી.

પરંતુ આ મહાન દિગ્વિજય તેમણે કેવળ હથિયારના જ બળવડે પ્રાપ્ત કર્યો હતો એમ માની લેવું બ્યાજખી નહિ ગણાય. અલખત, જ્યાં જ્યાં સશસ્ત્ર વિરોધ થતો ત્યાં ત્યાં યુદ્ધ વિના ખીજો માર્ગ હજી સુધી માનવજાતિએ શોધી કાઢ્યો ન હોવાથી તેનું જ અનુસરણ થતું. પરંતુ બંને ભાઈઓ જગતવ્યવસ્થાના નવા

સિદ્ધિતાવડે માનવોને પોતાના મતના કરવા તરફ બધારે લક્ષ આપતા. જે પોતાની વ્યવસ્થાને સ્થાયી કરવી હોય તો કેવળ શક્તિના બળવડે તેવું પરિણામ કદી ન લાવી શકાય એ મહાન સત્ય તેઓ જાણતા હતા. અને તેથી જ, આજે માનવજાતિના નેતાઓ કરે છે તેમ, તેઓ માનવના માનસમાં પરિવર્તન કરવાનો જ્યાં અને ત્યાં જોડણો અને તેટલો પ્રયત્ન કરતા.

જ્યારે તેમની સત્તા નિરંકુશ થઈ ત્યારે તેમણે પૃથ્વી સમસ્તમાં એક પ્રભાવશાલી મંદેશો પાઠવ્યો. તેમાં પ્રથમ તો શ્રદ્ધા તથા દેવતાઓની સત્તાને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલાં અનેક અનિષ્ટોની નોંધ કરી હતી. પોતે દુનિયાના વહીવટનો કુદ્ર અપભ્રાર લીધેલો હોવાથી જૂના અને માનીતા, પરંતુ પદબ્રજ થયેલા, દેવોમાં કે તેમણે સ્થાપેલા જગતવ્યવસ્થાના સિદ્ધિતામાં શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર નથી-એ સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું હતું. “પરમેશ્વરમાં વિશ્વાસ રાખવા જતાં માનવે પોતાનામાં વિશ્વાસ ગુમાવ્યો છે.” “ધર્મ એ ધર્તીગ છે.”—“માનસિક ગુલામીનો અને અનેક જીવજંતુ વહેમોનો તેને લીધે પ્રચાર થાય છે. ઉચ્ચ આદર્શો સ્વપ્ન જેવા મોહક પરંતુ તેના જ જેવા અશક્ય હોય છે. અવાસ્તવિકતાની એવી પૂજા કરીને માનવજાતિએ અસારસુધી ધણું સહન કરેલું છે.—માટે તેનો ત્યાગ કરો. પવિત્ર ભાવનાઓનું સેવન કરવું એ નિર્બળતાની નિશાની છે કારણ કે બળવાન હોય છે તેઓ પવિત્ર અપવિત્રની પરવા કરતા નથી: તેમનાથી પર થાય છે. સૌંદર્યની પૂજા કેવળ નિરુપયોગી છે તેનો ત્યાગ કરવાથી અનેક લાભો થશે ” વગેરે વગેરે .

છેવટે હતું—“પ્રકૃતિને જીતો, તેનાં સર્વ બળોનો ઉપયોગ અને ઉપભોગ કરો. અર્થ પ્રાપ્ત કરો—તેની પૂજા કરો—જીવનમાં ધૃઢિયાઓને સંતોષો. ”

“ નવો યુગ ” આરંભાયો છે એવી પણ તેમણે સ્પષ્ટ જાહેરાત કરીને પંચાંગની ગણતરીમાં “ સત્યયુગ ”નો શક આરંભ્યો. જગતની સઘળી જવાબદારી માનવે પોતાના હાથમાં લીધી; અને સુદ-ઉપસુદ એ નવીન યુગના સ્થાપના તરીકે દુનિયાનું સત્ર પોતાના હાથમાં રાખી રહ્યા.

પ્રથમ નવા લાગતા એમના વિચારો ધીમેધીમે માનવજાતિ સ્વીકારતી ગઈ; વિજય જેમ જેમ પ્રાપ્ત થતો ગયો તેમ તેમ તેમના વિચારો પણ સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વીકારાતા ગયા. કેટલાકે એમને પુછેલું ખરું કે, “ તમે આ દુનિયા ઉત્પન્ન નથી કરી તો પછી તેની વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી તમારી કેવી રીતે ? ” કાર્મ કાર્મ એ એમ પણ પુછેલું કે, “ માનવ જ જો પૃથ્વીનું મધ્યબિંદુ હોય તો પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ શા માટે ફરે છે ? અને માનવનું કેન્દ્ર તેના પોતાનામાં જ હોય તો અન્યને ખાતર બોમ આપી પોતાનું મધ્યબિંદુ તે બહાર શા માટે શોધે છે ? ” એવાઓના આગ્રહ બહુ વર્ષો ટક્યો નહિ. પ્રત્યક્ષ વિજય આગળ દલીલો શા કામની ? પચાસેક વર્ષમાં તો અદૃશ્ય દેવોમાં કે પરમેશ્વરમાં માન્યતા રાખરી એ ગુન્હો ગણાવા લાગ્યો. દેવતાઓમાં શ્રદ્ધા રાખનારા માણસો રાજદ્રોહી ગણાવા લાગ્યા. કારણ કે સુદ અને ઉપસુદ વારંવાર જણાવેલું કે તેમણે પ્રાપ્ત કરેલો વિજય-પ્રત્યેક મહાન વિજેતા કહેતો આવ્યો છે તે પ્રમાણે-તેમને પોતાને ખાતર હતો જ નહિ. અનંત દુઃખોના કુંગરા નીચે કચરાઈ ગયેલી બિચારી દુનિયાને મુક્ત કરવા માટે જ તેમણે આટલા બધા આત્મભોગો આપીને વિજય અને સત્તા પ્રાપ્ત કર્યા હતાં. પોતાનું હિત ન સમજનાર બાળકને જેમ તેનાં શુભેચ્છક વડીલો બળજબરીથી ઔષધ પાચ છે તેવી રીતે એ સર્વે મિથ્યા ભ્રમણાઓમાંથી માનવજાતિને મુક્ત કરવામાં સત્તા વાપરવી તેમને સાર્થક લાગતી. વળી થોડાંક વર્ષો ગયા પછી

તેમણે એમ પણ સમજાવેલું કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, વગેરેની સત્તાનો મનથી સ્વીકાર કરવો તે સુંદર ઉપસુંદની સત્તાના ઈન્કાર બરાબર જ ગણાય.

આ નવા માનસિક પરિવર્તનનાં પરિણામો ધણાં જ દૂરગામી નીવડ્યાં. પૂજા, યજ્ઞયાગાદિ કરવાની બ્રાહ્મણોને રાજ્ય તરફથી મના થઈ; ભૂદેવોને મોટો ભાગ તેથી ગભરાયો નહિ. શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અને પ્રચાર બંધ થતાં આખી માનવજાતને સદાને માટે ઉપયોગી પાઠશાસ્ત્રનો તેમણે ખાસ અનુભવસિદ્ધ અભ્યાસ કરી તે શાસ્ત્ર લગભગ પોતાનું બનાવી દીધું; જગતમાં તેઓ યથેચ્છ વિચરવા લાગ્યા. કેટલાકે સુંદર ઉપસુંદને શાપ આપ્યા પરંતુ તેની કશી અસર તેમના ઉપર થઈ નહિ! સર્વે મંદિરોને તોડીને જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યાં, પાઠશાલાઓ બંધ થઈ.

ઘોડાકે બ્રાહ્મણો રાજસત્તાના નવીન વિચારોનો આગ્રહપૂર્વક પ્રચાર કરવામાં અને તેમનું નવું શાસ્ત્ર રચીને દુનિયાનો ઉદ્ધાર કરવાની તજવીજમાં પડ્યા. રાજ્ય તરફથી તેમને સર્વે પ્રકારનો આશ્રય મળતો એ કહેવાની જરૂર નથી. જેઓ બહુ આગ્રહી હતા તેઓ જંગલમાં ચાલ્યા ગયા એમ કહેવાય છે. ત્યાં તેમનું શું થયું તે વિષે કશી માહિતી નથી. બનવા જોગ છે કે સુંદર ઉપસુંદે તેમનો શિકાર કર્યો હોય,—યા તો બ્યાઘાદિ હિંસક પ્રાણીઓએ તેમનું ભક્ષણ કર્યું હોય, અથવા તો તપ કરીને સૂર્યને પૃથ્વી ઉપર તેમણે આપ્યો હોય. ડાહ્યા હતા તે બ્રાહ્મણોએ મૌનસેવન કરવું શરૂ કર્યું એમના મૌનથી રાજસત્તા તથા લોક બંને અકળાતાં. કહે છે કે સત્યાગ્રહનું તત્ત્વ બીજ રૂપે એમાં રહ્યું હતું!

ક્ષત્રિય વર્ગને ખાસ કંઈ કરવાનું રહ્યું નહિ, કારણ કે પૃથ્વી ઉપરાંત જીતવાનો પ્રદેશ, કમનસીબે, મળી શકે તેમ નથી, અને તે.

સમસ્ત જીતાર્થ ગધ હતી. પીડિતોને બચાવવાનું રહ્યું નહતું કારણ કે તેમનો ઉદ્ધાર સુંદ અને ઉપસુંદે પોતાને માથે લીધો હતો. ગૌશ્વાલજોનું પ્રતિપાલન તો રાજ્યના ગુન્હામાં ગણાય ! મોટે ભાગે તેઓ નવી રાજસત્તામાં અમલદારો, મુત્સદ્દીઓ અને સેનાના નાયકો અને સરદારો તરીકે કાયમ રહ્યા.

તે યુગ વાણિજ્યમાં ખાસ વધારે ખીલ્યો હતો. પ્રાચીન કાળમાં તે જહોજલાલી આજની પ્રજાઓના જેવીજ ગણાય. દુનિયાભરમાં એક રાજતંત્ર સ્થાપન થવાને લીધે રાજ્યરાજ્યોનાં યુદ્ધો બંધ પડીને સર્વત્ર શાંતિ સ્થાપન થઈ હતી. દ્વીપો અને ભૂમિખંડો વચ્ચે જહાજો વડે બહોળો વ્યાપાર જામ્યો અને ક્રમે ક્રમે વધતો ગયો. ગરમ પ્રદેશમાં થતા પદાર્થો થંડા મુલકમાં અને ઠંડા મુલકના પદાર્થો ઉષ્ણ પ્રદેશમાં પહોંચવા લાગ્યા અને અદ્ભુત લાભે એવાં સાહસો ખેડાયાં.

રાજ્ય તરફથી દાન કરવાની સખ્ત મના હતી. તેમાં પોતાનું લક્ષ્મીગૌરવ પ્રકાશ કરવાની ખોટીવૃત્તિ રહેલી જ છે; પરંતુ મોટી ભયંકર બાબત તો એ ગણાતી કે દાન કરવું એ દાન લેનારના આત્માને સદાને માટે હલકી સ્થિતિમાં રાખવાનું સાધન છે. વળી જે માનવ પોતાનો નિર્વાહ પોતે ન મેળવી શકે તે-તે પણ સુંદ અને ઉપસુંદની સુંદર રાજ્ય અને જીવનવ્યવસ્થામાં-જીવવાને પણ યોગ્ય છે એમ શા માટે માનવું? દાન કરવાથી આજસને પોષણ મળે છે એ પણ તેની વિરુદ્ધની વાત હતી. વ્યાપાર કરનારાઓ પાસે અઢળક લક્ષ્મી ભેગી થતી. તેઓ પ્રગતિશીલ હોવાથી તેને અટકાવવાનો વિચાર કરતા નહિ. તેમની પ્રવૃત્તિનો હેતુ માનવજાતિની અગવડો દૂર કરી નવી સગવડો પેદા કરવાનો તથા પૂરી પાડવાનો હતો. તેમના હાથમાં દ્રવ્યનો મોટો સંચય થઈ જતો તેને તેઓ અનિવાર્ય અકસ્માત

તરીકે જ ગણતા. તેમને રાજ્યની ઓથ હતી; તેઓ રાજ્યના સ્તંભ હતા.

શૂદ્ર વર્ગ તે સમયે નહાને હતાં છતાં તે વખતની વસ્તીના પ્રમાણમાં તેઓની સંખ્યા મોટા પ્રમાણમાં હતી. સુંદ અને ઉપસુંદના હાથમાં રાજ્ય આવ્યા પછી તેઓને કહેવામાં આવ્યું હતું કે “આજથી તમે સ્વતંત્ર થયા છો. તમારે ખાતર જ સુંદ અને ઉપસુંદ આટઆટલી મહેનત કરી અઠાદેવ પાસેથી વિશ્વની વ્યવસ્થા લઈ આવ્યા છે”—વગેરે વગેરે. પરમેશ્વરના અને પરલોકના ભયથી તે વર્ગ મુક્ત થયો હોય આ લોકના સુખવિલાસો ભોગવતો થયો હતો.

શ્રીઓને તો સંપૂર્ણ છૂટ હતી. ઇચ્છાવર, સ્વયંવર, ગાંધર્વ વગેરે બધી મળાને સોળ જાતની લગ્ન પદ્ધતિઓ પ્રચલિત હતી ! તેમાં “ગાંધર્વ” રીતિ વધારે પ્રચલિત હતી એમ માનવાને કારણ મળે છે. તે રીતમાં સાહસ, કુતૂહલ, ઉશ્કેરણી—વગેરે અનેક ભાવો લગ્નની પ્રાથમિક વાસના જોડે બળે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ છૂપા કાર્યમાં પડતો એક પ્રકારનો આનંદ પણ તેમાં રહેલો હતો વળી, અનેક પ્રયોગોને તેમાં સ્થાન હોઈ વિશાળ અનુભવ મળવાની એમાં તક મળી શકતી તેથી પણ કદાચ ગાંધર્વ વિવાહ વધારે પ્રચાર પામ્યો હોય એ બનવા જોગ છે.

ધીમે ધીમે નીતિ અનીતિનું ધોરણ સફળતા બની “માનવ ઉત્તમોત્તમ પ્રાણી છે અને સંપૂર્ણ છે”—અને વળી, “તે સ્વતંત્ર છે”—એ માન્યતા ઉપર આખી વ્યવસ્થા રચાઈ હતી. “મારે તેની તલવાર ચા ને બળીયાના બે ભાગ”—એ કહેવત પ્રમાણે જીવનમાં સર્વત્ર સંઘામ જામી રહ્યો. ગરીબાઈ બચાંકર ગુન્હો ગણાતી થઈ. પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સ્પર્ધા શરૂ થઈ. પરીણામે પ્રત્યેક દિશામાં અદ્ભુત પ્રગતિ થઈ ! માનવજીવનને સુખી કરવાનાં સાધનો વધ્યાં. ફરીને

“ માનવને ” પૃથ્વીના “ ચક્રવર્તી ” તરીકે સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન થયો.

“ ફરીને ” કહ્યું કારણ કે આગળ ‘ રાવણે ’ કામનાને અને અહંતાને વિશ્વવ્યવસ્થાના મધ્યબિંદુ તરીકે સ્થાપન કરવાનો બગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેણે વ્યવસ્થિતપણે સૃષ્ટિની રચના એ એ મૌલિક સિદ્ધાંતો ઉપર આરંભીને દેવતાઓને કેદ કરી પોતાના કાર્યમાં તેમને સેવકો બનાવી મૂક્યા હતા એમ કહેવાય છે. પરંતુ અહંતાની પૂજા અને કામનાના સંતોષ ઉપર રચાયેલી વિશ્વવ્યવસ્થા સ્થિર થાય તે પહેલાં રામના પ્રતિપક્ષે તેનો વિશ્વંસ કર્યો; એક મહાન પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો.

ત્યારપછી હિરણ્યકશિપુએ રૂદ્રતા પ્રગટાવી ત્રાસ, બાય અને પરુ બળના પાયા ઉપર અહંતાનું સામ્રાજ્ય પ્રગટાવ્યું ! તેમાંયે કંઈક ભૂલ રહી ગઇ. પરિણામે “ નૃસિંહ ” નામના અર્ધપશુ અને અર્ધમાનવીએ તેનો વિનાશ કર્યો.

પરંતુ સુંદ અને ઉપસુંદને ઉપલી એ નિષ્ફળતાઓની ખતર હતી અને તેઓ એ એ પ્રયોગોના પાઠ બરાબર શીખ્યા હતા.

આ પ્રમાણે સૈકાઓ સુધી દુનિયાની વ્યવસ્થા ચાલી.

હિં દીમહાસાગરમાં બે જહાજો અકસ્માત ભેગા થઈ ગયાં છે. શાંત હવામાં આરામથી તરતાં તે બે જહાજો હંસની જોડે જેવાં સુંદર લાગતાં, કારણ કે જહાજોનો આગલો ભાગ હંસની મરોડદાર ડોહી પેઠે કોતરી કાઢેલો હોઈ હંસની ચાંચ તથા આંખ પછી રંગ વડે દર્શાવી હતી એટલું જ નહિ, પરંતુ પાછલો ભાગ હંસનાં સુંવાળાં પીછાંના કલાપ જેવો બનાવેલો હોય તેનો આકાર અને રંગ બન્ને જોનારને બૂલાવામાં નાંખે તેવાં હતાં.

જહાજની વચ્ચેનો ભાગ ગોળાકારમાં સમુદ્રની સપાટી ઉપર આવતો અને તેનું અડધું ઉંડાણ પાટીયાં વડે જડી દષ્ટ સપાટ બનાવેલું હતું અને એ સપાટી પર સુંદર રંગીન થાંભલીઓને ટેકે ત્રણ ધુમટના જેવા ગોળાકાર શિખરો આવી રહ્યાં હતાં. બાજુમાં બે નહાનાં અને વચ્ચે તેમનાથી બમણા કદનું હતું. એટલે પીઠ ઉપર મંદિર લાઇને તરતા હંસની જોડી જેવાં તે બન્ને દેખાતાં. હાલના સ્થિતિમાં રાજ્યનાં વહાણો તેમનો કંઈક ખ્યાલ આપી શકે એમ લાગે છે.

સાહસિક બાપારીઓ વિના સમુદ્રની મુસાફરી આજના કરતાં તે સમયે ઘણું જ ઓછા માણસો કરતાં. લશ્કર લઈ જવા માટે તે રાજ્યો તેમનાં પોતાનાં પ્રયંડ જહાજો રાખતા. તે સમયની બુગોળમાં આપણી પૃથ્વી આજની પેઠે ચારખંડ અને અનેક દ્વીપોને ઠેકાણે સપ્તદ્વીપ અને નવખંડમાં વહેંચાયેલી હતી. વળી પૃથ્વી સુમેડુનામના સુવર્ણ ગિરિની આજુબાજુ પરિભ્રમણ કરી

રહી છે એવી પણ માન્યતા તે સમયે હતી. દ્વીપ અને ખંડની વિગતો બાદ કરતાં આજની પૃથ્વી પણ સુવર્ણગિરિની કે કાંકરાઓની આબુખાબુ જોસભેર ધૂમી રહી છે એવું ધણાંએ અનુભવ્યું છે.

“ત્યારે શું સૌન્દર્યની શોધ કરવા માટે જ તમે આટલી લાંબી સફરનું સાહસ ખેડ્યું?” જહાજમાં આશ્ચર્યથી ભરે અને નેત્રોને ઉઘાડી કરી એક યુવકે યુવતીને પુછ્યું.

“હા, તેટલાજ માટે”—હુંકો અને મુદાસર ઉત્તર મળ્યો. “હું પણ તમારા કૌંચ દ્વીપ સિવાય સધળે પ્રવાસ કરી ચૂક્યો છું. હવે ત્યાં જવાનું અનેક કારણોને લીધે બની શકે તેમ નથી. પરંતુ કૌંચ દ્વીપ વિષે સાંભળેલી કેટલીક વાતમારે તમને પુછવી છે.”

“જેલાશક પુછો.”

“વાત એમ છે કે સુંદ અને ઉપસુંદની સત્તાથી અસંતુષ્ટ કેટલાક દેવલકતો, સૌન્દર્યના ઉપાસકો, અને ભાવનાશ્રી માનવો વગેરેનું એક પંચ બ્રહ્મદેવની મુલાકાત લઈ ક્રુદ્ધ માનવના ઉપર ગુજરતી આક્રમક રજુ કરી દાદ માગવા ગયું હતું. પરંતુ ચિત્રગુપ્તે બ્રહ્મદેવ “આરામ લે છે”—એમ કહી તેમને મળવાની અશક્યતા જણાવી ત્યારે તેઓ ધણાજ દીલગીર થઈ ગયા. વળી નિરાશામાં તેઓ પાછા ફરતા હતા ત્યારે ચિત્રગુપ્તે તેમને બ્રહ્મદેવે છેલ્લી ચિઠ્ઠી મૂકી હતી તે પણ વાંચી સંભળાવી.

“સુરો કે અસુરો, પુણ્યશાળી કે પાપી, ગમે તે હો, પરંતુ મારે મન તો સર્વે મારાં બાળક. આજે અસુરોએ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે; તેમણે તપ કરીને તે મેળવી છે. જેમને શક્તિ જોઈતી હોય તેમણે તપ કરવું—તપ એ જ બ્રહ્મ છે. તેમને પણ શક્તિ મળશે—તપથી સર્વ ઇષ્ટની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.” એમાંથી તમારે લાભનું હોય તે વિચારી જો જો—ચિત્રગુપ્તે ઉમેર્યું.

આ સંદેશાથી તો તેઓ ઉઘટા વધારે નિરાશ થયા, કારણ કે સુંદ-ઉપસુંદની સરહદમાં તપ કરવું એ તો ભયંકર ગુન્હો ગણ્યો. તપ કરનારા બ્રાહ્મણોનો ખ્વંસ કર્યા પછી કોઈ પણ છાનું છપનું તપ કરે તો તેવા ગુન્હોગારોને પકડવા માટે તેઓ બારીક તપાસ રાખતા હતા. એ ગુન્હો કરનારાઓને દેહાંત દંડની સજા કરવામાં આવતી. નિરાશ થયેલા તેઓમાંથી કેટલાક કૌંચદ્વીપમાં ગયા. તેમાંના એકને નારદઋષિ સાથે મિત્રાચારી હતી. ફરતા ફરતા બ્યારે નારદ કૌંચમાં આવ્યા અને પોતાના મિત્રને મળ્યા ત્યારે તેણે બ્રહ્મદેવને ત્યાં ગયેલ પંચ વિષે તથા ચિત્રગુપ્તે વંચાવેલ ચિટ્ટી વિષે બધી વાત અથ ઇતિ કહી સંભળાવી તેણે ઉમેર્યું, “તપ તો છે રતો. પરંતુ કરવું કેટલું મુશ્કેલ છે ? કોઈ સહેલો રસ્તો ન બતાવો !”-ચતુર નારદ ઋષિએ દુનિયાનાં અનેક દુઃખો પર દયા કરીને તથા પોતાના મિત્રની મુશ્કેલી જોઈને રસ્તો બતાવ્યો, તેમણે કહ્યું, “તમે બધા નિખિલ રસામૃતસિંધુ ભગવાનના સૌંદર્યની ઉપાસના આરંભો તો તમારો મનોરથ ફળવાનો સંભવ છે. પૂર્વે સમુદ્રમંથન કરીને દેવતાઓએ અમૃતનો કુંભ ગુમાવ્યો ત્યારે મોહિતી રૂપે પ્રગટ થઈને ભગવાને પાછો તે દેવતાઓને અપાવ્યો હતો. એટલે મારો અભિપ્રાય માનો તો ભગવાનની પ્રાર્થના કરો જેથી જગતમાં દિવ્ય સૌંદર્ય મૂર્તિમંત થાય ”

“હા, એ વાત સાચી છે,” પેલી યુવતીએ વાર્તા શરૂ કરતાં જણાવ્યું કારણ કે નારદઋષિએ પોતાના મિત્રને સૌંદર્યના અવતરણ થવા વિષે જે નિશાનીઓ આપી હતી તે પાછળથી સાચી પડી હતી. ”-

“શી નિશાનીઓ ? ” યુવકે પુછ્યું.

અમારા કૌંચદ્વીપમાં તેના નામ પ્રમાણે કૌંચ પક્ષીઓ અને બીજાં પણ અનેક પંખીઓ સાયંકાળે અને કેટલાંક મધ્યહ્ને

આવીને ઉતરે છે—કોણ જાણે ક્યાંથી. અમારા દ્વીપમાં તેમાંનાં ધણાં ખરાં વિશ્રામ કરે છે; તેમની પ્રણયલીલા પણ લાંબ કરતાં લાગે છે. શી લીલા ? માનવને ચ ધડીબર મુગ્ધ કરી મૂકે ! અને પછી દરરોજ સવારે અગમ્ય સમુદ્ર ઉપરના વધારે અગમ્ય આકાશમાં ઉડીને અલોપ થઇ જતી કૌંચપંક્તિઓ બાધ્યાવસ્થાથી મને કોઈ અગમ્ય છતાં સુંદર અને આકર્ષક જીવનની સૂચના કરતી. મને થતું, “લાવી જીવનમાં મારે પણ આમ કોઇ અગમ્ય પ્રદેશ પ્રત્યે ઉડવાનું હોય તો કેવું સારું !”

તેના ઉલ્લાસભર્યાં તેજસ્વી નયને તે આકાશપ્રત્યે સ્થિર દષ્ટિ કરીને જોઇ રહી. થોડી વારે આપોઆપ મંદા પ્રાપ્ત કરી તેણે કહ્યું—

“નારદઋષિના મિત્રે તેમને પૂછ્યું હતું કે સૌન્દર્યની એ મૂર્તિ પ્રગટ થઇ તેની નિશાની શી ? અને તેનો આ દુનિયામાં વિજય ક્યારે અને કેવી રીતે થશે ?” તેના ઉત્તરમાં નારદજીએ થોડો વખત નેત્રો મીંચીને ઉત્તર આપ્યો હતો:—“અહીં જે અસંખ્ય કૌંચપક્ષીઓ આવે છે તેમાં એક સુવર્ણનું યુગલ આવશે. તમારા દ્વીપમાંથી જે તેને પ્રથમ જુએ તેનામાં એ સૌન્દર્ય પ્રગટ થશે ! એ સુવર્ણ કૌંચ યુગલ જે દિશામાં ઉડે તે દિશામાં તે વ્યક્તિ પ્રયાણ કરશે તો તેનું સર્વ કાર્ય સફળ થશે.”

“પછી, કોઇએ તેવું સુવર્ણ યુગલ જોયું ખરું ?” અત્યંત આતુરતાથી યુવકે પ્રશ્ન કર્યો. “હા—હા જોયું અને તે પણ મેં પોતે !”—સુંદરીએ ઉત્તર આપ્યો. યુવક આશ્ચર્યમુગ્ધ દષ્ટિ વડે તેના પ્રત્યે જોઇ રહ્યો.

સુંદરીએ કહ્યું “તે વૃદ્ધે તો રોજ જોઇ જોઇને આંખો ખરાબ કરી;

કૌંચ દ્વીપમાં ધણી રહેવાસીઓ પણ રોજ તેને જોવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. છેવટે એક દિવસ સમુદ્રતીરે સાયંકાળે રમતાં રમતાં મેં એક સુંદર સુવર્ણ રંગના કૌંચ યુગલને જોયું અને હું તે બધાને બતાવવા લાગી. સર્વે આશ્ચર્ય ચકિત થયા. પેલા વૃદ્ધ પુરુષને ખબર પડી ત્યારે તેણે આવીને મારે માથે હાથ મૂક્યો. મેં જ્યારે તેના પ્રત્યે જોયું ત્યારે તેના નેત્રામંથી અશ્રુધારા વહેતી હતી. તેણે મને બહુ લાડ કર્યા, અને નારદ ઋષિની બધી વાત કહી સંભળાવી અને એ પંખી ઉડે તે દિશામાં પ્રયાણ કરવાને તેણે મને કહ્યું. મારા ધનવાન માતાપિતાની સંમતિ લઈ હું મુસાફરીએ નીકળી પડી. કોઈ અચાત પ્રદેશ પ્રત્યે ઉડવાની મારી બાલ્યાવસ્થાની ઇચ્છા રહી. અને તમારું જહાજ અમને મળ્યું તે દિવસની આગલી સાંજ સુધી રોજ સાયંકાળે હું એ કૌંચ યુગલને અમુક દિશા પ્રત્યે ઉડતાં જોતી અને તેમની સુવર્ણમય પાંખો વડે હું તેમને દષ્ટિમર્યાદા ઉપર પણ ઓળખી કહાડતી અને તેમની દિશા બણી જહાજને હંકારાવતી. છેલ્લી તેમની દિશા જંબુદ્વીપ તરફ હતી એટલે હું જંબુદ્વીપ જાઉં છું.”

“તમારું નામ?”—યુવકે આગુરતાથી, અને છતાં કાંઈક ક્ષોભ અને શરમાળપણાનું મિશ્રણ કરીને પૂછ્યું,

“તિલોત્તમા”—

“સૌંદર્ય પ્રગટ થવા વિષેની નારદ ઋષિની ભવિષ્યવાણી ખોટી પડી નથી” એવા પ્રશંસાભર્યા બાવે તે યુવક તિલોત્તમા પ્રત્યે જોઈ રહ્યો. તેની કથા સાંભળ્યા પૂર્વે તેને જોતાં જ યુવકના મનમાં થયેલું “તે વિશ્વસંરક્ષક સૌંદર્યમૂર્તિ આ તો નહિ હોય!” અને જ્યારે તેણે પોતાની પ્રથમ લાગણી સાચી હતી એમ જણ્યું ત્યારે તેને ઘણું આશ્વાસન મળ્યું અને આનંદ થયો.

બંને જણાં સૌંદર્યની શોધમાં નીકળ્યાં હતાં. માનવજાતિમાં સૌંદર્યની પ્રતિષ્ઠા અને તેની પૂજા કરાવવા તથા તે વડે સુંદ-ઉપસુંદની

એકહથ્થુ, આપખુદ સત્તાની બેડી તોડવાને તેઓ આતુર હતાં. સમાન આદર્શને લીધે બન્નેના અંતરની સમીપતા પરિચયના કાલના પ્રમાણ કરતાં ઘણી જ વધારે જમી.

“વ્યતિષ્જતિ પદાર્થાન્નાન્તરઃ કોપિ હેતુઃ” કોષ અનિર્વચનીય હેતુ તેમને પરસ્પર સાંધી રહ્યો હતો, “પરંતુ સુંદ— ઉપસુંદની સત્તાને તોડવાનું મહાભારત કામ કરવા માટે સામી સત્તા જોઈએ, બળ જોઈએ અને સમૃદ્ધિ પણ જોઈએ એમ તમને નથી લાગતું ?” યુવકે ચિંતાતુર સહાનુભૂતિભર્યો પ્રશ્ન કર્યો. “આપણે તો અકિચ્ચન છીએ” —તેણે ઉમેર્યું.

“તેમાં શી ફિકર છે ? સત્તા આજ્ઞા કરે, સમૃદ્ધિ લોભાવે, સૌંદર્ય દિલને પરવશ કરી તેની મોહિની પ્રસારે; શા માટે એમનાં અંત્રો આપણે વાપરવાં જ જોઈએ ?”

“અને મને તો એ પણ ભય છે કે સત્તા વાપરવા જતાં તેની જ લુપ્તા અને સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરતાં તેનું ચાંચલ્ય આપણને ભ્રૂણાવામાં નાંખી દે તો ? :”—યુવકે પોતાનો ભય બતાવ્યો. “અને આપણે તેનાં પ્રલોભનો અને ચંચળતા ઉપર વિજયી થઈએ તોપણ તેમનામાં ગ્રામ્યતા, કુરૂપતા અને રસહીનતા ક્યાં ઓછાં છે ?”

તેણે પોતાની સ્વભાવનિષ્ઠ સૌંદર્યની દૃષ્ટિ વડે પ્રશ્નનો ફડકો આપ્યો. “ક્યાં તેમની ઉચ્છૃંખલતા અને ભય અને ક્યાં સૌંદર્યની દિવ્ય મધુરતા, નમ્રતા અને મૌન ? પ્રભાતમાં વિકસતા કમલપુષ્પ પેઠે સૌંદર્ય આત્મનિષ્ઠ હોઈ નીરવતામાં પોતાની સૌરભ શ્વાસે શ્વાસે પ્રસારે છે, જ્યારે સત્તા અને સમૃદ્ધિ છલકાય છે, મદમાં છેડે છે, પોતાનો દમામ બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે, દૂમલો કરે છે, પોતાનો સ્વી કાર કરાવવા બળજોરી કરે છે. જ્યારે સૌંદર્ય પોતાની કદર થવા

માટે શાશ્વત સમયસુધી વાટ જોઈ શકે છે. તે “ખીજા કદર કરે છે ?” એવી ચિંતાથી તદ્દન મુક્ત હોય છે.

“માટે જ કહું છું કે આપણે એવી ચિંતા કરવી અસ્થાને છે.” યુવતીએ કહ્યું

“તોપણ, ભાવી સફળતા માટે બધી સગવડ તમને મળી રહેશે એમ લાગે છે ?” આખા જીવનના આદર્શની સલામતી વિચારતો તે યુવક સુદ્ધિવડે ગણતરી કરતાં ચિંતાતુર અને શંકાશીલ થયો.

“પ્રથમ તો તમે મને મળ્યા છો, ખીજાની મને ચિંતા નથી.”—તેણે સ્મિત કરીને શરમાતાં ઉત્તર આપ્યો. અને પોતાની એ ધારણામાં વ્યક્ત થયેલ વિશ્વાસ અને પ્રેમ તેના મુખ ઉપર સ્પષ્ટ તરી આવ્યાં. એ ધારણા સાચી હતી કે નહિ તે જોવાને તેનાં નેત્રો પ્રશ્નાર્થભાવે યુવકના નેત્રો પ્રત્યે સ્થિર થયાં.

યુવકના ગાંઠે ગુલાબી રંગ ફરી વળ્યો હતો. તેનો શ્વાસ મંદ થઈ ગયો; આનંદની ઉંડી સમાધિમાં તેનું અંતર ડૂબી ગયું હતું. સ્થળ અને કાળનું તે જ્ઞાન ભૂલી ગયો. તેણે બોલવા માટે ધણોય સહૃદય પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેને શબ્દો જડ્યા નહિ. છેવટે, મૌનમાં ને મૌનમાં પોતાના નેત્રો વડે તે તિલોત્તમાને કાઢ અનિર્વચનીય ભાવે જોઈ રહ્યો. તારામૈત્રક જામ્યું ‘અને એ શાંત ભાવસમાધિ સાયંકાલની સમુદ્રની મધુર પવનલહરીઓમાં હજી ક્યાં સુધી ચાલત તે કાણ કહી શકે ? એટલામાં તિલોત્તમાએ જામેલા મૌનનો થર ભાંગ્યો: તેણે પૂછ્યું—“વારૂ, મારા દેશ વિષે અને મારા કાર્ય વિષે આટલું બધું જાણી લીધું, પરંતુ તમારે વિષે તો હું અંધકારમાં જ છું. પુષ્કર સિવાય બધાજ દ્વીપો મેં જોયેલા છે. બોલો તમારું કયા દ્વીપમાં રહેવું ?”

“ પુષ્કરદ્વીપ જ મારું જન્મસ્થાન ” તેણે ઉત્તર દીધો. ” એક બેટમાં બીજો આવી રહ્યો હોય તેવો તે પુષ્કર છે. સમુદ્રના ખારા પાણીને કિનારેથી એક યોજન દૂર, ચાર યોજન પહોળો, મીઠા પાણીનો પ્રવાહ લગભગ અમારા આખા દ્વીપની આબુઆબુ ફરી વળીને સમુદ્રમાં વહે છે; અને એ ચાર યોજનનો પટ બારે માસ કમળોથી ભરેલો રહેલો છે, અને તેની સૌરભ આખા દ્વીપમાં પવનની લહેરો સાથે દિનરાત્રિ પ્રસર્યા જ કરે છે. પુષ્કરની આ વિશેષતા જ્યારે બીજા દ્વીપો મેં જોયા ત્યારે જ મને સમજાઈ. ”

“ જુઓ, કેવી વાત કહેવાય ? જે જોવા જેવું હતું તેજ પેલાં પંખીઓએ મને ન બતાવ્યું ! ”—તિલોત્તમાએ નિરાશ થઈને કહ્યું.

“ પણ તમારે પરતાવાનું કારણ નથી. ગયે જ વર્ષે બધાં કમલો સૂકાઈ ગયાં ”—

“ હેં ? બધાં જ ? ” તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા ! અમારા દ્વીપમાં માન્યતા છે કે જ્યારે પૃથ્વી ઉપરથી સૌન્દર્યનો ઉચ્છેદ થાય ત્યારે આ કમલવન સૂકાય. એટલે હવે કોઈ મહાન ઉલ્કાપાત થશે એવું પુષ્કરવાસીઓ માને છે. વળી અમારે ત્યાંતો એવી પણ માન્યતા જૂના વખતથી ચાલી આવે છે કે જગતનો ઉદ્ધારક પુષ્કરમાંથી પાકશે ! પરંતુ મને એમાં સત્ય દેખાતું નથી. પુષ્કર અને બીજા દ્વીપો જે મેં જોયા તે કેવા હુદ્દ અને નિર્જીવ !—સમસ્ત પૃથ્વી કર્કશ, જડ, અને પાશવ થઈ લાગે છે. અને સૌન્દર્ય તો છે કોમળ, સૂક્ષ્મ, દિવ્ય. એવી પૃથ્વીમાં તે ક્યાંથી, કેવી રીતે વિજયી નીવડે ? ”

“ માનવજાતિની દશા તો એવી છે ખરી; મ્હારી યાત્રામાં હું પ્લક્ષ દ્વીપમાં ગઈ ત્યાં મેં પ્રયોગની મહત્તા ખૂબ જોઈ. આખા

હીમની વસ્તી પ્રયોગમાં અને પૃથ્વ્વરણમાં જ માને. જેટલું સ્થૂલ ધન્દ્રિયો વડે ગ્રાહ્ય તેટલું જ તેમને મન વાસ્તવિક-સાચું: બીજું બધું જોડું. ત્યાં એક મહાન પરિપદ સમક્ષ એક વિદ્વાન અધ્યાપક સરસ્વતીની સપ્તતારી વીણાના એકે એક લાગને છૂટો કરી તેનું ગહન રહસ્ય સમજાવી રહ્યા હતા ! અને સજાજનો પણ આશ્ચર્યચકિત દષ્ટિવડે તે મહાન પ્રયોગ જોઈ અમૂલ્ય જ્ઞાન મળ્યાનો આનંદ લઈ રહ્યા હતા. સરસ્વતીના કાવ્યસંગીતનું સાચું, વાસ્તવિક જ્ઞાન તે અધ્યાપક આપી રહ્યા હતા.

મારાથી રહેવાયું નહિ; એટલે મેં તેમના આખાય પ્રયત્નની ભૂલ તેમને બતાવવવા પ્રયત્ન કર્યો અને શારદાની બિચારી વીણાની દુર્દશા કરવા માટે શોક દર્શાવ્યો, ત્યારે ગંભીર થઇને તે વિદ્વાને મને જણાવ્યું—

“ અગમ્યવાદનો અને મોટા મોટા શબ્દોની ખોટી જાળોનો જમાનો સદ્ભાગ્યે ક્યારનોયે પુરો થઈ ગયો છે તે તમે જાણતાં નથી ? આપણે તો વાસ્તવિકતાના સુવર્ણયુગના આગળ વધેલા માનવીઓ છીએ જૂના જમાનાના જંગલી નથી. ”—

મેં તેમને એક ચિત્રની જે અસર અંતરમાં થાય છે તે શેને આભારી છે એવો પ્રશ્ન કર્યો. તો કહે “ રંગના મિશ્રણને અને ગોઠવણીને ! ” મેં કહ્યું: “ કેવળ રંગનું પૃથ્વ્વરણ અને મિશ્રણ કરીને ચિત્ર ઉત્પન્ન નહિ કરી શકો, અને એવું ઉશું કરેલું ચિત્ર એજ પ્રકારની અસર તમારા અંતરપટ ઉપર કરશે એમ માનવું પણ સાચું નથી; એને માટે તો અંતરનાં ચક્ષુ જોઈએ અને પ્રથમ અંતરના રંગની મિલાવટ થવી જોઈએ. ” તમે માનશો ? તેણે માર્ફ કથન માનવાની સાફ ના પાડી !

મેં વધારામાં જણાવ્યું કે કેવળ આંદલનોનો અભ્યાસ કરવાથી સંગીત ઉત્પન્ન નહિ કરી શકાય. શબ્દ કે કેવળ સ્વર સાધવાથી

પણ તેમાં ફતેહ નહિ મળે. એ તો અંતરનાં સૂક્ષ્મ અદિભનો અનુભવવાં જોઈએ પછી તેનું સ્પર્શન, રણન, ગુંજન ગાનમાં કે વાદ્યનમાં પ્રગટ થઈ શકે.

પરંતુ એમાંનું કશું એને કે સભાસદોને મળે ઉતર્યું જ નહિ ! આખાય દ્વીપમાં કોઈ દિવ્ય આદર્શ સિદ્ધ કરવાની વાત કરતાં બધાં ચકિત થતાં તેઓ તેમાં માનતાં જ નહિ. સાધુતા પ્રગટાવવાની વાત કરે તો હાસ્ય કરે. સૌન્દર્યની ઉપાસના વિષે બોલતાં ઉપયોગિતાની વાત કાઢતાં ! હું તો ત્યાં રહી તે થોડા વખતમાં કંટાળી ગઈ. ”

“હું કુશદ્વીપ ગયો”-વિહારીએ કહેવા માંડ્યું,-“ત્યાં પણ એવું જ કંઈક સાંભળેલું. કુશદ્વીપના વાસીઓ શકિતના ઉપાસક હતા. જેને માટે મથે તે મેળવે ત્યારે તે જંપે. હાલમાં પણ સુંદ-ઉપસુંદના સૌથી બળવાન લશ્કરની ભરતી ત્યાંથી જ થાય છે અને આખા રાજ્યનો અસ્ત્ર શસ્ત્રનો ભંડાર અને તેનાં બનાવનારાં કારખાનાં પણ ત્યાં જ છે. પરંતુ એક વૃદ્ધ મને જણાવ્યું કે કવિઓની ભૂમિ તરીકે પૂર્વે પ્રસિદ્ધ એવા તેમના દ્વીપના મહા કવિઓની કીર્તિ ભૂમંડળમાં પથરાતી હતી. સુંદ-ઉપસુંદના હાથમાં કુશદ્વીપ આવ્યો ત્યારે તેના યુવાન કવિની કીર્તિ સાંભળીને બંને ભાઈઓએ તેને રાજ્યસભામાં બોલાવ્યો. કહે છે કે બંને ભાઈઓ કવિ અને કવિતાને ધિક્કારે છે, કારણ કે માનવ જાતિને તે બંને નિરુપયોગી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ નુકસાનકારક પણ છે એવી તેમની માન્યતા છે. પ્રથમ તો મિથ્યા ભ્રમણાઓમાં અને અવાસ્તવિક કલ્પનાસૃષ્ટિમાં તે માનવના આત્માને ભ્રમણ કરતો કરી દબને વ્યવહારથી તેને અજ્ઞાત રાખે છે. અને વધારે બયંકર તો તેઓ એ ગણે છે કે માનવમાં દેવ થવાની અભીપ્સાને ધણું ખરું કવિઓ પેષે છે, અને દેવોનો મહિમા તેઓ માનવજાતિમાં પ્રગટાવે છે. એટલે દેવતાઓનું ગયેલું રાજ્ય પાછું સ્થાપવામાં કવિઓ તેમના સહાયકો ગણાય છે.

આમ હોવાથી સુંદ-ઉપસુંદે તેનું અપમાન કરવાના ઇરાદાથી આમંત્રણ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. પ્રથમ ન સ્વીકારેલું તે

આમંત્રણ કુશવાસી નાગરિકોના આગ્રહને વશ થઈને અને કુશદ્વીપની આબરુનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી કવિએ સ્વીકાર્યું, અને તે રાજ સભામાં ગયો.

જે વૃદ્ધ મને વાત કરી તે તે સમયે યુવાન હતો અને તે પણ સભામાં ગયો હતો. શરૂઆતમાં કવિતાની નિરુપયોગિતા અને વ્યવહાર જીવનની, સત્તાની, ધનની, મહત્તા વિષે કાંઈક વાત ચાલી. સુંદ-ઉપસુંદના અમલદારે એવો મત ઉચ્ચાર્યો કે—કવિતા કરવાનું કાર્ય સામર્થ્યહીન માનવાનું છે કારણ કે વ્યવહાર જીવનમાં નિષ્ફળ થનારા માટે અપાર્થિવ અને અવાસ્તવિક સૃષ્ટિ સર્જીને સંતોષ માનવાનો એ એક પ્રકાર છે. રાજકવિ તો મૌન જ રહ્યા.

પરંતુ એક નાગરિકે ઉત્તર દીધો—“એ તો જ્યારે અંતરના ઉદ્ઘોષનાં મંથન-ક્ષીરસાગરનાં થયાં હતાં તેવાં-થાય, અને આખું ચૈતન્ય તેમાં વલોવાય ત્યારે કાવ્યરત્નો સાંપડે-એમને એમ નહિ. જો જો ભૂલતા-બાકીનાં તો કાવ્યકીડીયાં સમજવાં.”

બીજા એકે કહ્યું—“એ તો એક રીત થઈ. જ્યારે અનંત શૂન્યતાના અગાધ મૌન પ્રત્યે માનવનો આત્મા શ્રવણ માંડતાં શીખે અને એ મૌનમાંથી પ્રગટતાં દિવ્ય ઇન્દ્રિયાં આંદોલનો તેના અંતરમાં રમતાં રમતાં હંદ, તાલ, સૂર,—અરે શબ્દો સુદ્ધાં, વહી લાવતાં અથડાય ત્યારે “શ્રુતિ” ભગવતી જન્મે અને ત્યારે “કવિ” થવાય. બાકીનાં તો લુપ્ત બનેડકણ્યાં જ.”

“અને જ્યારે ત્રીજું લોચન સ્ફુરે, ત્રણે કાળથી પર અને દિશાનાં બંધનોથી મુક્ત, એવી દિવ્યદષ્ટિ માનવ આત્માને પ્રાપ્ત થાય અને તેનું ચૈતન્ય માનવતાની સીમાઓ વટાવી સત્યનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરે ત્યારે “ઋષિ” થવાય અને એતાઓ સૃષ્ટિ રચી શકે,” ત્રીજા નાગરિકે ઉમેર્યું. “—કવિતા એછી માનવની પરિમિત શબ્દ-

શક્તિ છે? એ તો છે સૌંદર્યરૂપે પ્રગટતી;—તેના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં—
અનંતની ઉદામ શબ્દશક્તિ.”—

આ પ્રમાણે કવિ પહેલાં તો રસિકો બોલી ઉઠ્યા.

સુંદ-ઉપસુંદને આથી ઘણું જ ખોટું લાગ્યું; તેમણે કુશદ્રીપની
આ ઘેલછાનો અંત લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. “કવિતા શક્તિ ખરી
કે નહિ?” એ મુખ્ય મુદ્દો હતો. કુશવાસીઓનું કહેવું એ હતું
કે સૌંદર્યની શક્તિ સુકોમલતામાં સન્મેલી બહે દેખાય.
પરંતુ એ તો પૂર્ણ સ્વરૂપે મહાશક્તિ છે. સુંદ-ઉપસુંદ કહે,
“જૂઠી વાત.”, હોંસાતોંસીમાં કોઇકે કવિને માટે અપમાનકારક
શબ્દો વાપર્યાં, કુશવાસીઓને પણ હીણા વચનો કહ્યાં. પરાજિત
તેઓ તે નીચે મુખે સાંભળી રહ્યા; પરંતુ રાજકવિને આવેશ
આવ્યો અને તે સભામંડપનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યા. તેની
પાછળ કુશદ્રીપની માનવતા બહાર પડી. કવિનું અપમાન તેણે કદી
જોયેલું જ નહિ. સમુદ્ર કિનારે એ પરાજિત જનતાએ પોતાનું
આત્મગૌરવ જળવનાર કવિને પુષ્પમાળાઓ આપી, ગંધ ચંદનનું
લેપન કર્યું, અક્ષતે વધાવ્યા અને શ્રીફળ અર્પણ કર્યો. કવિએ
આંતરક્ષોભ પ્રગટ કર્યો. આખી જનતાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા
ચાલી રહી. કવિએ છેવટે કુશદ્રીપની વીરતાને ઉદ્દ્યોધન કર્યું.
અદ્ભુત શૌર્ય પ્રગટ થયું. જનતાનો સાગર સુંદ-ઉપસુંદના સૈન્ય
પ્રત્યે ઉલટયો. કાપાકાપી થઇ રહી-લોહીની નીકો વહી. હારી
મથેલા કુશદ્રીપે તો કમાલ કરી બતાવી. પરંતુ, અફસોસ, અહદેવનું
વચન મિથ્યા ના થયું. રાજકવિને બંદી કરીને લાવવામાં આવ્યો.
તેની નિરાધારીનો લાલ લઈ ફરીથી તે દુષ્ટાએ તેને વાગ્યાણ
મારવાં શરૂ કર્યો. કવિએ ઉદાત્તાભર્યું મૌન જળવ્યું. બ્યારે સુંદ-
ઉપસુંદને નમન કરવાની તેને આજ્ઞા કરવામાં આવી, ત્યારે તેણે
રાજપોષાક વિના પોતે રાજને નમતો નથી એવો ઉત્તર આપ્યો.

છેવટે તેને દરબારી પોષાક આપ્યો. તેણે તલવાર માગી, પરંતુ શંકાવાળા અધિકારીઓએ તેને ના પાડી. તેણે “કોઇ પણ નાનું હથિયાર નામે ચાલશે” કહી કટાર માગી; તેને મળી. ધીમે અને ગંભીર ડગલે તે સિંહાસન પ્રત્યે ચાલ્યો. પ્રતિહારીઓએ તેને રોક્યો. ત્યાં ઉભા રહી નમન કરવાને નીચા વળતા પહેલાં તેણે આકાશ પ્રત્યે દષ્ટિ નાંખી કહ્યું—“ભલે બ્રહ્માનું વરદાન હોય, પરંતુ સૌંદર્ય તમારો વિનાશ કરી તેની શક્તિ તમને ખતાવશે” એટલું કહી એકદમ કમ્ભરેથી કટાર કાઢી તેણે પોતાની છાતીમાં ખોસી દીધી ! અણનમ્યો તેનો દેહ રાજસભામાં પડ્યો.” યુવકનાં ઉત્તેજિત નેત્રોમાં અદ્ભુત તેજ પ્રકાશવું હતું.

“આજે કુશલ્લીપ એ સધળું બૂલ્યો છે, તેને તો લશ્કરનો સરંજામ કરવામાંથી પરવાર જ મળતો નથી”-તેનાં ઉત્સાહભર્યા નેત્રો ખિન્નતામાં ડૂબ્યાં “શાદ્મલી દ્વીપના લોકો સૌંદર્યને માને છે ખરા, પરંતુ તે કેવળ ઉપયોગ પૂરતું જ. પંખીઓનાં સંવનનનાં કારણે અને ઉપયોગોના તો તેઓ અભ્યાસ કરે છે, પુષ્પોના પરિમલની પણ સાર્થકતા અને ઉપયુક્તતા નોંધે છે.” તિલોત્તમાએ કહ્યું.

“એ એક બાબુથી ખરું છે, પરંતુ એટલું જોઇ એસી રહેવું એ ભૂલ છે, ઉપયોગિતા માટે પ્રલોભન કરનારું સૌંદર્ય પ્રકૃતિએ શા માટે પસંદ કર્યું ?-એ વિચારવાનું રહે છે. વળી માનવ આત્માને સૌંદર્ય સાદ કરે છે તે કેવળ ઉપયોગિતા માટે નહિ. કેવળ ઉપયોગિતા ઉપર દષ્ટિ રાખીનેજ માનવ પોતાના જીવનને અને જગતને દુઃખ બનાવી મૂકે છે. ઉપયોગમાં આવતો પદાર્થ ઉપયોગ થઈ રહ્યા પછી પણ અંતરમાં રહેવાનો આગ્રહ કરે તો તે કંટાળો આપે; જ્યારે સૌંદર્ય સનાતન આનંદનું સાધન બની રહે છે. જ્યાં અને જેટલી જરૂરીઆત ત્યાં અને તેટલી ઉપયોગી વસ્તુ આપણા અંતરનો સ્પર્શ કરે છે, સૌંદર્ય

સમસ્ત આત્માને આંદોલન કરે છે; ઉપયોગિતા નાશવંત છે સૌન્દર્ય સનાતન છે. ” વિહારીએ કહ્યું,

“ તેઓ તો પુરુષ અને સ્ત્રીના મંબંધમાં પણ ઉપયોગિતાની અને ઇચ્છાના સંતોષની આવશ્યક સ્થિતિ જુવે છે.”

“ તેથી જ મેં કહ્યું નહિ કે જગતને માનવ ક્ષુદ્ર બનાવી મૂકે છે. પરિણામે કામવાસના અને વિકારના રંગીન ચશ્માંદ્વારા જ તે સ્ત્રીની સુંદરતાને નિહાળી શકે છે. અને તે દષ્ટિ સ્ત્રીના સાચા આંતરસૌંદર્યપ્રત્યે માનવને અંધ બનાવે છે. બાળકને માતાપિતા પોતાની મિલકત ગણતાં થઈને તેનું અનુપમ નિર્દોષ સૌંદર્ય નિહાળતા નથી. માનવની પામરતા અને ક્ષુદ્રતાની કેવી અવધિ ? પ્રતિદિન પ્રાતઃકાલે નિત્યનવીન-છતાં જગતજૂતી, સૌંદર્યની અને ચેતનની તથા જ્યોતિની દહાણુ ઉપાદેવી કરી રહી છે તે જોવાનું પણ માનવને બાન રહ્યું નથી. જોયા છતાં માનવ તેના પ્રત્યે અંધ રહે છે. સુવર્ણના દુર્ગો અને ગુલાબી રંગનાં વાદળાંઓ, વિશાલ નીલધેરો આકાશનો અનંતપટ, સનાતન સંગીત મંદ સ્વરે ગુંજતો સમુદ્ર, કલગાન કરી વહેતી હાસ્યતરંગમય સરિતાઓ, સ્વચ્છ, નીતર્યા, ગહનતાભર્યા સરોવરો, શ્યામ ઘેરા સ્થિર પર્વતો અને મનોહર વનરાજિ, રસ્તાનાં વૃક્ષો ઉપર ઋતુ ઋતુ પ્રમાણે થતા પુષ્પોના બહાર—તિલોત્તમા ! સૌંદર્ય તો વિશ્વમાં ધોધબંધ વહ્યું જાય છે, તેને જોનાર નથી; માનવને તે જોતાં પણ આવડતું નથી ! એક અંધ પાસેથી જેમ કાંઈ અમૂલ્ય પદાર્થ સરી જાય તેવું આ વિશ્વનું પણ બને છે !

માનવ તો વિશ્વને જુવે છે તેની કામનાના, વિકારના અને સ્વાર્થના જાડા અને જીખરા કાચનાં ચશ્માં ચડાવીને. નજરથી આગળ માંડ ચાર હાથ જેટલું એ તેને દેખાતું નથી ! અને જે દેખાય તે પણ કેવું ઝાંખું અને વિવર્ણ, પ્રમાણ વગરનું, ખેડાળ ! અહંતા

અને કામનાનાં પડળો દૂર થયા વિના સૌંદર્યની દિવ્ય દષ્ટિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?” વિહારી શ્વાસ ખાવા અટક્યો. પરંતુ તેના અંતરને ક્ષોભ ચાલુ હતો. તેનાં તેજસ્વી નેત્રો અસારે વધારે તેજસ્વી બન્યાં હતાં. સામાન્ય દેખાવનો છતાં વિહારી તિલોત્તમાને તેની સરળતાથી અને નિખાલસતાથી આકર્ષી શક્યો હતો. વળી તેના મુખ ઉપર અસહાયતાનો ભાવ જાહેરો રહેતો તેણે પણ તિલોત્તમાનું આકર્ષણ કર્યું હતું. તેના ગોળ ગુંછામાં ખસા ઉપર પડતા લાંબા વાળ તથા અંતરમાં સતત ડૂબકી ખાઈ રહેલ તેની અંતર્મુખ વૃત્તિ તેના મુખ ઉપર જણાઈ આવતી—તેના પર પણ તે મુગ્ધ થઈ હતી.

તે વિહારીની પાસે જઈને બેઠી અને તેના પ્રત્યે સ્થિર દષ્ટિ રાખીને પોતાનો ભાવ દષ્ટિમાં પૂરવા લાગી. છેવટે તેણે પોતે જ મોનનો ભંગ કર્યો “તમે કહો છો તે ખરું છે, છતાં કુદરતમાં સૌંદર્ય રહેલ છે, તેથી માનવ જીવનમાં પણ તે કોઈ ધન્ય સમયે અવતરશે એવી શ્રદ્ધા જ રાખવી યોગ્ય છે” —

“એ તો કુદરતના રાજ્યમાં બને છે; પરંતુ માનવ ? માનવનો છાંયો સરખો કુદરતની રમણીયતા ઉપર પડ્યા ઘો અને પછી જીવ્યો શું રહે છે ?—કેવળ શુષ્કતા. નિર્જીવતા અને કુરૂપતા !” વિહારીએ કડવાશથી ઉમેર્યું.

“ના ! ના ! તમે ખુબ કઠિન થાઓ છો; નિરાશાએ તમને ઘેર્યા છે માટે તમે એવું કહો છો. બાકી બાલકની નિર્દોષ મુદ્રાએ તમને ક્ષણભર પણ મુગ્ધ કર્યા છે કે નહિ ? કોઈને ખાતર તમારું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દેવાની ભાવના તમારા હૃદયમાં કદી જાગી નથી ? માનવદેહનું સૌંદર્ય જોઈ કદી તેના ઉપર મોહા છો ? કોઈ અનિર્વચનીય સૌંદર્યમૂર્તિ કલ્પનામાં પણ જોઈ છે ખરી ? જો

‘હા’ તો હજી માનવજાતિને માટે આશા છે”-તેણે ઉત્સાહમાં આવી જમને ઉમેર્યું.

“હા! હા! બાળકોના નિર્દોષ હાસ્યે મને મુગ્ધ કરેલ છે, સૌંદર્ય જ્યાં જ્યાં જોયું છે ત્યાં ત્યાં મારું સર્વસ્વ અર્પવાની ઊર્મિ મેં અનુભવેલ છે. માટીના બનેલ છતાં સચેત, નાશવંત છતાં પ્રાણુવાન, એવા માનવદેહની અજ્ઞા્ય મોહિની મેં અનુભવેલી છે, તેની ઝલકતી સૌન્દર્યસુષમાએ મને મુગ્ધ કર્યો છે. મારા અંતરમાં દિવ્ય આદર્શની, સૌન્દર્ય-પ્રતિમાની મેં આરાધના કરેલી છે પરંતુ.....

“પરંતુ શું?” તિલોત્તમાએ પૂછ્યું. “ખરૂં છે કે માનવજીવનમાં સંવાદ નથી, તેનું જીવનસંગીત બેસુરૂં અને બેતાલ થઈ આજે તેમાં નથી જઈતી ક્રિયાત્મકતા કે સૌન્દર્યની સુકુમારતા અને સુષમા; છતાં એ જ જગત આપણું કાર્યક્ષેત્ર છે. આપણે તેમાં રહીને જ આપણો આદર્શ સિદ્ધ કરવાનો છે”

“મને પણ થયા કરે છે કે કંઈ રીતે માનવને તેની આ દરિદ્રતાનું ભાન કરાવું? કવિતાનાં જાંઠ પ્રકટ કરું કે સંગીતના સૂરો ઉપાડું? પીંછી અને રંગમાં હૃદયના રંગ ઉતારી માનવ આત્માને તે વડે રંગુ કે ભવ્ય સ્થાપત્યમાં કોઈ દિવ્ય સ્વપ્નને મૂર્તિમંત કરી આદર્શની તરફ અપાર્થિવતાને નક્કર પ્રશ્નાંત પથરમાં જકડી લઉં? અભિનય કરીને મારા અંગમાં કોઈ લોકોત્તર ભાવની લીલા પ્રગટાવી માનવને તેની ઉચ્ચતાનું ભાન કરાવું કે-શિલ્પની અલૌકિક મૂર્તિમાં કોઈ ગહન ભાવને સનાતન કાળ માટે સ્થિર કરી મૂકું? શું કરું કે જેથી માનવ એ ઉચ્ચ આનંદનો અધિકારી થાય?” વિહારી આતુરતાથી બોલ્યો.

ભાવનાશીલતા જ્યાં સુધી સમસ્ત પ્રાણુના ઉપર તેનું સામ્રાજ્ય જમાવતી નથી ત્યાં સુધી તે અસરકારક નીવડતી નથી. છતાં ભાવનાશીલતાના ઉભરામાં અતિશયતા પણ બલે હોય, એ વસ્તુસ્થિતિ માનવસ્વભાવનું બંધારણ જોતાં અનિવાર્ય છે.

વિહારીની બાબતમાં પણ તેમજ થયું, પરંતુ એવી કાંઈ દિવ્ય વ્યાકુળતા વિનાનો માણસ શા કામનો ? જેટલું પ્રાપ્ત કરવા માટે તે ફલંગ ભરે તેટલું તો માનવની વ્યાકુળતા પણ ક્યાંથી મેળવી શકે ? છતાં એ ફલંગ જેટલી લાંબી ભરવાની તેની ધારણા તેટલા પ્રમાણમાં તે ફૂદી શકવાનો એ તો નક્કી છે. એવી દિવ્ય વ્યાકુળતા હોવામાં જ સાચી માનવતા છે, કારણકે તે સર્જક છે.

તિલોત્તમા સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિભરી, સ્થિર દૃષ્ટિ વડે વિહારીને નિહાળી રહી હતી. તેના હૃદયમાં અદ્ભુત ભાવો પસાર થતા હતા. તેણે વિહારીને કહ્યું—

“ તમારા એ કાર્યમાં હું કાંઈ કરી શકું એમ તમને લાગે છે ? ”

“ હા ! હા ! ” ઉત્સાહમાં તેનાં નેત્રો તેજસ્વી થઈ ઉઠ્યાં...

“ મારે તમારી સહાયતા વિના નહિ ચાલે ! ”—જાણે તેના ઉપર હક્ક થઈ ચૂક્યો હોય એમ તેણે તિલોત્તમાને કહ્યું—

“ કૌંચદ્રીપમાં પ્રગટેલ સૌંદર્યમૂર્તિ વિના આ જગતનો ઉદ્ધાર થવો અશક્ય છે.”—

“ ઉદ્ધારક તો પુષ્કર દ્વીપમાં પાકવાના છે ”—તિલોત્તમાએ અર્ધ મરકરીમાં અને અર્ધ શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉમેર્યું.

“ એ તો લોકોની જૂની દંતકથા છે. જ્યારે કૌંચદ્રીપમાં સૌંદર્ય પ્રગટ થયું છે તે તો પ્રત્યક્ષ છે. મારે જીવનમાં સૌંદર્ય પ્રગટાવવું છે. તે વડે જ માનવજાતિનું હું ઉદ્દેશોધન કરી શકીશ. દિવ્ય કાવ્યો વડે આખી માનવજાતિના આત્માનાં દાર ઉઘાડાં કરાવીશ. કોઈ મહા કવિવર કે ઋષિના છંદ ઘેર ઘેર પહોંચાડીશ; અને માતાના દૂધ જોડે બાળકોને મળે તે એવી વ્યવસ્થા કરીશ.

“ અને તિલોત્તમા ! સુંદરીઓને તો મારે સૌંદર્યની દેવી બનાવવી છે ! મારે તેમની પૂજા થતી જોવી છે ! તેમને આનંદમાં દહરતી

અને શક્તિ સ્વરૂપે જીવનમાં સ્થાપન થયેલી જોવી છે. તેમાં તો તમારા વિના કેમ આવે ? ”—

“એ ભાવિની વાતચીત દૂર કરીને સુંદર અને ઉપસુંદની જીવસંસ્કાર-માંથી કેવી રીતે છૂટા થવું એ વિષે હાલ વિચાર કરવાની વધારે જરૂર છે.”—તિલોત્તમાએ વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યે તેને સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંથી જાગૃત કર્યો.

પરંતુ વિહારીનો અંતરાત્મા અત્યારે તેના હાથમાં ન હતો. શાંત પવનની મધુર લહરીઓ સમુદ્ર ઉપર થઇને આવતી-તેથી તેના આત્માને પણ પાંખો આવી હતી. તેણે કહ્યું.—

“પરંતુ એક વાત ધણી અગત્યની તો રહી જ જતી લાગે છે ! ધારો કે માનવજીવનમાં સંવાદ, હંદ, સમન્વય, સૌન્દર્ય વગેરે પ્રગટ થયાં, તોપણ તેથી કાંઈ માનવને ‘સૌન્દર્ય શું’ તેની સમજ ઓછી પડવાની છે ? ”

તિલોત્તમાને પણ એ પ્રશ્નમાં રસ પડતો તેણે જોયો, એટલે તો પછી તે શેનો અટકે ?—“એ બધાં તો સૌન્દર્યની ભાષા-પરંતુ સૌન્દર્ય પોતે નહિ.”

“મને તેની વ્યાખ્યા કરનાર આજસુધી મળ્યું નથી; હું પોતે તેની વ્યાખ્યા કરવી સંભવિત પણ માનતી નથી. સાથે સાથે એ પણ નક્કી છે કે હું સૌન્દર્યને જાણતી જ નથી એમ પણ હું કહી નથી શકતી ! ”

“ધણી વિરોધાભાસ ભરેલી પરંતુ સાચી ગુંચવણ તમે અનુભવી છે. કારણ કે સૌન્દર્ય આપણી ઇન્દ્રિયોના પાશમાંથી, મનની મર્યાદાઓમાંથી અને બુદ્ધિની અણુતામાંથીયે સરી જાય છે. વ્યાખ્યા કરનાર બુદ્ધિ કોઈપણ વસ્તુની વ્યાખ્યા તે પદાર્થનું સ્વરૂપ બીજાઓથી વિખૂટું પાડીને કરી શકે છે. પરંતુ સૌન્દર્ય આપણા ચૈતન્યની કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયાને કે શક્તિને સ્પર્શ કરતું નથી. તેની મોહિની તો આખા અંતરાત્મા ઉપર જામે છે. એટલે જ વ્યાખ્યા કરનાર બુદ્ધિ તેનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પકડી શકતી નથી.”

“ મને તો સૌંદર્યનો સ્પર્શ હૃદયમાં થાય છે—શુદ્ધિમાં નહિ. અને હૃદય તેના રંગે રંગાય છે, અને શુદ્ધિને તેનો સંદેશો પહોંચે તે પહેલાં તો આખું ચૈતન્ય તેમાં ડૂબી જાય છે, એટલે શુદ્ધિ એનું પૃથક્કરણ કેવી રીતે કરે ? ”

“ ખરું છે, પૃથક્કરણ વડે સૌંદર્યનું તત્ત્વ ન જ સમજી શકાય. છતાં જેને આપણે “ સૌંદર્ય ” કહીએ છીએ તેમાં ઇંદ્ર, ડોલન, સંવાદ, લાવણ્ય અને અંતરની એક પ્રકારની સમતુલા હોવી અનિવાર્ય છે. પદાર્થ કે વ્યક્તિના અંતરમાં વ્યાપી રહેલ કાષ્ઠ અવૌકિક મેળ અને આંતરસમતુલા તેને “ સૌંદર્ય ” અર્પે છે: શરીરના અવયવોની તુલા જેમ સમસ્ત શરીરને સુંદરતા અર્પે છે તેમ. સૌંદર્ય આત્મલીન અને આત્મરથ હોવાનું—”

“ મને દુનિયામાં સુંદરતા જોવાનો ઉમંગ છે એ શું હશે ? શા માટે સૌંદર્ય માટે આત્મામાં તૃષ્ણા જગતી હશે ? ” તિલોત્તમાએ પૂછ્યું.

“ જગતમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલ આંતરસરતા-સંવાદ (Harmony) જ્યારે પૂર્ણતાએ પહોંચે છે ત્યારે તે સૌંદર્યનું રૂપ બારણુ કરીને માનવ આત્માને સાદ કરે છે ! સૌંદર્ય વડે માનવ આત્માને વશ કરીને સ્થૂલ પદાર્થ કે સૂક્ષ્મ સત્ત્વ માનવ આત્માને સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા આનંદનું ભાન કરાવે છે. વિશ્વવ્યાપી, સનાતન, અનંત આનંદને પ્રાપ્ત કરાવનારૂં રસાયન તે સૌંદર્ય ”—

સમુદ્રની અનંત ઉર્મિમાળા પર જહાજો સાથે વહાં જતાં હતાં. તિલોત્તમા અને વ્યોમવિદારી એકમાં બેસીને વાર્તાના મધુર પ્રવાહ સાથે રાત્રિમાં વહેતાં હતાં. તેમનું જીવન પણ જાણે સૌંદર્યના સાગરમાં સાથે વહેવા સરળથું ન હોય એમ લાગતું હતું.

તિલોત્તમાએ તેને કહ્યું—“ મને તો લાગે છે કે સુંદ-ઉપસુંદના હાથમાંથી છૂટકારો કરવાનું કામ તમારે જ કરવાનું છે ! ”

“ હું ઉદ્ધારક ? કદી ન બને ! હું તો જંશુદ્ધીપ જઈને પુષ્કરના

કાઇ સમર્થ અને તેજસ્વી કાર્યકર્તાઓ જે કંઈ કરવા મથતા હોય તેમને મારો થોડો ઘણો ટેકા આપું-મારી શી ગુંગસ ? ”

“ કમ નહિ ! ” તિલોત્તમાએ હિંમતભેર ઉત્સાહમાં આવીને સામે પ્રશ્ન કર્યો

“ હું ઉદ્ધારક ? ” તેણે ઉત્તરમાં પ્રશ્ન કર્યો—

“ હા ! હા ! એ તો તમારું જ કામ ”—

“ ના ના મહારા ગળખહારની એ વસ્તુ કહેવાય. પરંતુ જે કરીશ તેમાં તમારો ઉત્સાહ અને સહકાર મને જરૂર અમૂલ્ય થઈ પડશે. એટલે મારા કાર્યનો ખંડો યશ તો તમને જ ધટે ! ”—

“ અને હું જ જગતને જણાવીશ કે ઉદ્ધારક કાણુ છે ” તિલોત્તમાએ કહ્યું.

“ અને હું પણ જણાવીશ કે તે કાણુ છે ” વ્યોમવિહારીએ પ્રત્યુત્તર દીધો.

આશાભર્યાં, ઉત્સાહી અને આદર્શશીલ બંને પ્રકૃતિની રમણીયતા પ્રત્યે આકર્ષાયાં. ચંદ્રનું અડધીયું, તરતી નૌકા જેવું, આકાશમાં નીરવ ગાત કરી રહ્યું હતું. પળે પળે હીરા અને મોતાઓ-અસંખ્ય વેરાતાં હોય તેમ તેનું પ્રતિબિંબ સમુદ્રમાં જળહળતું ઝળક ઝળક થતું હતું. સાગરની ઉર્મિઓનું ગાન અને નૌકા સાથે તેમનું અથડાવું એક પ્રકારનો સંગીતમય સમવાતાવરણમાં પ્રસારી રહ્યાં હતાં. બંને જણાં એકીટસે ઉછળતાં મોખાં, ભૂરાં અગાધ જળ તથા આકાશગંગા કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી ચંદ્ર-કિરણોનો પટ સાગરમાં ઝળહળતો હતો તેના પ્રત્યે બેઠ રહ્યાં !

“ આપણી નૌકા ક્યાં હંકારીશું ? ” તિલોત્તમાએ પૂછ્યું.

“ જ્યાં સૌન્દર્યદેવીની ઇચ્છા થાય ત્યાં ” વ્યોમવિહારીએ ઉત્તર આપ્યો.

બંને એક બીજા સામે બેઠ રહ્યાં—તેમના નેત્રોમાં અને મુખ ઉપર કાંઈ અનિર્વાચનીય આનંદનું સ્મિત હતું.

નૌકાઓ રાત્રિમાં આગળ વહેતી હતી.

સું—અને ઉપસુંદ તેમના જમાનામાં જગૃત માનવતાના પ્રતિનિધિઓ હતા તેટલા જ માટે બ્રહ્મદેવે તેમને સત્તા અને વિજયશક્તિ આપી હતી—એવા મત પ્રચલિત છે. પરંતુ તે વિષે નિશ્ચયપૂર્વક કશું કહી શકાય તેમ નથી.

જીવનની જરૂરીઆતો વધારવાનો પ્રયત્ન કરતા ગરીબો ધનવાનોનું અનુકરણ કરવા માટે તનતોડ મહેનત કરતા હતા; ધનવાનો વિશેષ ધન પ્રાપ્ત કરવા માટે પછાડા મારતા હતા; પરિણામે ઓછા ધનનો અસંતોષ ગરીબોને પીડા કરતો, વિશેષ ધનનો લોભ ધનવાનોને ઝંપવા દેતો ન હતો. ક્રોધના અંતરમાં સુખ રહ્યું નહિ, જીવનમાંથી મંતોષ અલોપ થયો. સૌ વિદ્વાનો અને વિવેચકો એ દશાને પ્રગતિનું સીમાચિન્હ ગણવામાં અને સંસ્કૃતિની પરાકાષ્ઠા માનવામાં એકમત હતા.

વળી ઉપર ગણાવેલાં પ્રગતિપોષક તત્ત્વોનો અમલ કરતાં એટલો વધુ સમય માનવને ગાળવો પડતો કે કલા, સંસ્કાર, શાંતિ, ધર્મ વગેરે તેને નિરુપયોગી પ્રવૃત્તિઓ લાગવા માંડી. ધનિકોની સંખ્યા વરતીપત્રકમાં વધતી જતી હતી અને ગરીબોની સંખ્યામાં પણ ઝપાટાબેર વધારો થયો. એ ઉપરથી ધનિકો કેટલા બધા ગરીબ લોકોનું પોષણ કરતા હતા તે સ્પષ્ટ થતું હતું.

સુરાબ્યનાં મુખ્ય એ અંગો, શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા, સુંદર અને ઉપસુંદે ભારે જહેમત લઈ પ્રગટાવ્યાં હતાં. પ્રજાને નિષ્પક્ષપાત ન્યાય મળે એટલા માટે નિયમો નિશ્ચિત થયા હતા. એટલે અનિશ્ચિત

ધોરણોમાંથી માનવ મુક્ત થયો હતો. રાજ્યની સત્તાનો અને આસાઓનો અમલ કરવા માટે બળવાન અને બહાદુર લશ્કર હાજર હતું, અને કાયદા તથા ધોરણોને અક્ષરેઅક્ષર ચીવટથી વળગી રહેનારા અમલદારોની શ્રેણીબંધ સંખ્યાઓ વખે જ જતી હતી.

છતાં, સર્વવ્યાપી અસંતોષની લાગણી માનવમાં જણાવા લાગી. અસંતોષ ઉત્પન્ન કરવાનો શુભ માનવના સર્વ પ્રકારનાં રાજ્યબંધારણોનો સામાન્ય શુભ હોય એમ લાગે છે. જ્યાં સુધી દેવતાઓ વિરુદ્ધ એ લાગણી દોરાયેલી હતી ત્યાં સુધી સુંદ અને ઉપસુંદની વ્યવસ્થામાં તેને ઉત્તેજન અને પોષણ મળ્યાં. અને ખરૂં જોતાં બોળા માનવ જાતિએ એવી આશા પણ રાખેલી કે દુનિયાના સર્વ દુઃખોના આદિ કારણરૂપ ઇશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધાનો અને દેવતાઓની ઝેરવ્યવસ્થાનો અંત આવતાં તે બધાનો વિનાશ થશે અને સત્ય-યુગ પ્રગટ થશે. માનવ જીવનમાં ફેરફારો થયા પણ ખરા. પણ એ તો અનાદિ કાળથી થતા જ આવ્યા કર્યા છે. પરંતુ “સત્ય યુગ” તો આવ્યો નહિ. જીવનમાં થયેલા નવા ફેરફારો આરંભમાં “પ્રગતિ”માં ગણાય છે એમ ગણાયા પણ ખરા; પરંતુ ધાર્મિકના બેલની પેઠે એના એ ગોળચક્રમાં વિશ્વઘટનાની ધાણી ચાલી રહી છે—એ અનાદિ કાળની શોધ માનવે થોડાં વર્ષો પછી પાછી કરી.

ઇશ્વરનું સ્થાન ખાલી થતાં તેને ઠેકાણે સુંદ અને ઉપસુંદ તેનું નામ ધારણ કર્યા વિના આવ્યા. સુખી કરવાનાં—કહેા, થવાનાં,—સાધનો વધ્યાં, પરંતુ સુખ વધ્યું નહિ. શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા તો સદાએ હોય છે તેવાં જ ચાલુ હતાં. એટલે કે આગળની સુવ્યવસ્થાને ઉથલાવી નવી સુવ્યવસ્થા ચાલુ થઈ હતી. શરૂઆતમાં ખબર પડી નહિ પરંતુ કાળે કરીને માનવને જણાયું કે ધનના રાશિ વડે કે કેવળ ધાન્ય વડે માનવ જીવન ધારણ કરે તો

તેને માટે તે અસહ્ય થઇ પડે છે. માનવ એટલેથી સંતોષ માની બેસી રહી શકતો નથી. માનવ અને પ્રાણીઓ વચ્ચે ગમે તેટલું સામ્ય હોય તે છતાં પોતાની ઉચ્ચતર શક્તિઓની ઝાંખી કરવાની અને સંકલ્પપૂર્વક તેમના પ્રત્યે ગતિ કરવાની શક્તિને માનવ હંમેશને માટે દબાવી દઇ શક્યો નથી. તે આદર્શો જુવે છે, તેના હૃદયમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ જન્મે છે અને સાર્થકતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તેને અધીર કરી મૂકે છે. તે સમયે પણ તેવું બન્યું.

આજે પણ કીડીઓના સુંદર ધરની અંદર કે મધમાખીના વ્યવસ્થિત સ્વચ્છ મધપૂડાની અંદર કાર્યની જે નમૂનેદાર સામાજિક વહેંચણી અને વ્યવસ્થાપાલન—નિયમપાલન—છે તેને માનવ પ્રાપ્ત કરી શક્યો નથી. પરંતુ સુંદર અને ઉપસુંદના સમયમાં માનવ તેની ધણી જ સમીપ પહોંચી ગયો હતો. અને માનવને જણાયું કે આર્થિક ઉન્નતિનો, બાહ્ય શાંતિ અને સુવ્યવસ્થાનો અને સર્વેની સમાનતાનો ગમે તેવો લાભ આપતું જીવન માનવની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શક્તિઓનો વિકાસ કરવામાં સહાયબૂત થાય જ એવું કાંઈ નથી. તેના આત્માને અનંત કાલથી કોઈ દિવ્ય તૃપ્તિ લાગી છે. પાર્થિવ નહિ એવા કોઈ પરમ આનંદ તથા પરમજ્ઞાન માટે તે ઝંખે છે. પોતે તેનો જ લાગ છે—એવું અરપષ્ટ ભાન અનુભવે છે; અને આ જડ ગણાતા જગતમાં તે અનંતનું, તે પરમ આનંદનું, તે દિવ્ય જ્ઞાનનું, તે અનુપમ સૌન્દર્યનું, પ્રાત્યંબિક પ્રગટ કરવા—એ સર્વ ઉચ્ચ તત્ત્વોને મૂર્ત કરવા—પોતાનામાં પ્રત્યક્ષ કરવા મથે છે. છોડ જેમ પ્રકાશ પ્રત્યે વળે છે તેમ માનવ પણ તેને અપ્રાપ્ત ઉન્નતિ પ્રત્યે, તેના પોતાના જ અવ્યક્ત સ્વરૂપ પ્રત્યે, વળ્યા વિના રહી શકતો નથી,

આખરે સુંદર અને ઉપસુંદને પણ એમ લાગવા માંડ્યું કે માનવજાતિમાં જોઇએ તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં

અસંતોષ ભેગો થતો હતો. તે અકારણ છે એમ પણ તેમને લાગ્યું. પોતે જે સુવ્યવસ્થા માનવજાતિને આટલી મહેનતે આપી હતી તેની કદર કરવા જેટલી પણ માનવજાતિ સમજી ન હતી તે માટે તેઓ કાંઈ વેળા ખિન્ન પણ થતા. કૃતદ્વન માનવજાતિને પોતાની મરજી પ્રમાણે કરવા દેવાની છૂટ આપવાનો મરજીઓ વિચાર પણ તેઓ કરતા. પરંતુ બીજી જ પળે બ્રહ્મદેવ પાસેથી પોતે લીધેલી ગંભીર જવાબદારીનું તીવ્ર જ્ઞાન તેમને થતું. કૃતદ્વતા સહી લાઇને પણ જાવિ પ્રજા પ્રત્યે દષ્ટિ રાખી માનવ સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવાની ખાતર તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય કયે જતા. અને પ્રત્યેક જમાનામાં મુત્સદીઓ કરે છે તેમ એ રીતે બેકદર દુનિયાના આલિશ અસંતોષ પ્રત્યે તેઓ ઉદાસીન બની શક્યા.

પરાતત્ત્વનો અભ્યાસ કરનાર મારા એક મિત્રે ૪૪ વર્ષના
 અભ્યાસને અંતે શોધ કરી છે કે સુંદર અને ઉપસુંદના
 સમયમાં આજની પેઠે છાપેલાં વર્તમાનપત્રો હતાં કે
 નહિ તે જાણવું હાલના સંજોગોમાં સંભવિત નથી! વારુ, છતાં એમણે
 એટલું તો નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ કર્યું છે કે જનસમાજના વિચારો
 અને અભિપ્રાયો અનેક અસરકારક રીતે વ્યક્ત થતા હતા. વળી
 આજકાલની સુધરેલી અને પ્રગતિશીલ પ્રજાઓમાં સી. આર્ષ. ડી.—
 “છુપી પોલીસ” —નાં ખર્ચાળ ખાતાં પ્રજાની ચોક્કસ ખાતમી
 રાખવા માટે અને દુનિયામાં ખોટી ખબરો—ગપો—ફેલાવવા
 માટે હોય છે તે પ્રમાણે “ગુપ્તચર યાને જાસુસ”નાં ખાતાંઓ
 તે સમયે પણ હતાં. પોપટ જેવાં મોહક, અને કબૂતર જેવાં નિર્દોષ-
 તાના નમૂના ગણાતાં પંખીઓ પણ તે કાર્ય માટે વપરાતાં હતાં.
 પરિણામે દારુના પીઠામાંથી કે સભામંડળના સભાપતિને આસનેથી,
 ધર્માચાર્યની બ્યાસપીઠો ઉપરથી કે ગણિકાની મેડીએથી, નદી, કૂવા,
 તળાવ વગેરે જળાશયોને કઠિ અને હાટ તથા ચૌટાંઓમાંથી મળતી
 સર્વે સાચી—જૂઠી ખાતમી એકઠી થતી હતી. વળી મારા મિત્રના
 અભિપ્રાય પ્રમાણે સાચી વાતો અને જૂઠી ગપો ફેલાવવામાં તે
 જમાનાનાં સાધનો આપણા ન્યુસપેપરો કરતાં ચઢે કે ઉતરે
 એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવું સહેલું નથી. ભાટચારણો અને તેમની
 ખરાં ખોટાં વખાણ કરવાની અદ્ભુત શક્તિ, જ્યોતિષિયો અને તેમની
 અનુકૂળ ભવિષ્યબેદી અને ભવિષ્યવાદી વાણી, હાથ જોનારાઓ
 અને કવિઓ સુદાં રાજ્યના કાર્ય માટે વપરાતા. વિધવાઓનો ફાળો

પણ નજીવે ન હતો. જમીનેની જમીરે બક્ષી “વા અંબ્ર-
દિષાકરો” કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી શકાતી ! નિદાન, તેવી ભ્રમણાને
માનવ પોષી શકતો ! બેકદર દુનિયા આજે કીર્તિનાં એ ખંડીયેરાને ચે
ચલાવી લેવાની ના પાડે છે. બાપી દેવત્વ પણ માનવ જમીરે
આપીને મેળવી શકતો અને કવિઓને અદ્ભુત પ્રેરણા પણ
આપી શકતો.

જે સંસ્થા રામચંદ્ર જેવા પ્રજાપ્રિય રાજા પાસે પણ તેની
પ્રિય નિર્દોષ પત્નીને ત્યાગ કરાવી શકે તેને કોણ “સમર્થ”
નહિ કહે ?

રાજાને “ચારચક્ષુ” — જસુસોની નજરે જોનાર — કહેવામાં
આવ્યો છે. “લોકાપવાદ” “બળરગપ-” “ગામગપાટો-”
વગેરે અનેક પ્રકારે તે સમયે એ જસુસસંસ્થા આજના પેપરો
પેઠે પોતાનું કાર્ય કર્યું હતી.

સુંદ અને ઉપસુંદ પણ દુનિયાભરમાં વિસ્તરેલા પોતાના
રાજ્યની વિગતવાર માહિતી રાખતા હતા.

થોડા સમયથી માનવજાતિના કેટલાક સભ્યોમાં અસંતોષ હદ
કરતાં વધારે થઇ ગયો હતો. ખૂદ રાજ્યધાનીમાં તેમણે પ્રગટાવેલ
સુવ્યવસ્થિત રાજસત્તાની વિરુદ્ધ ટોળાઓ જમી હતી ! તેઓને ઉદ્દેશ
કેવળ રાજસત્તા લેવાનો ન હતો, પરંતુ જે અચલ સિદ્ધાંતો ઉપર
તેમણે જગતને સુવ્યવસ્થિત કર્યું હતું તેમને ઉચલાવી પાછી અંધાધુંધી
પ્રગટાવવાનો હતો. ગળાઇ ગળાઇને ગુપ્તચરોની તપાસને અંતે
તેમના હાથમાં જે ટિપ્પણી આવી હતી તે ઉપરથી એટલું જણાતું
કે આ બધા વિરોધનું મૂળ બ્યોમવિહારી અને તેની ટોળા ધનંજય,
વીરભદ્ર વગેરે છે. પુષ્કરદ્વીપનો એ બ્યોમવિહારી રાજધાનીમાં
આવ્યા પછી જ સુવ્યવસ્થાની વિનાશકારી ચળવળો ચાલી હતી !

“આ વિપ્લવવાદી નેતાઓએ તેમની અધમ નેમ પાર

પાઠવા માટે કેટલાકનો સહકાર પણ મેળવ્યો છે. પરંતુ, લોકોની વફાદારી જોતાં તેઓ હજુ સુધી નિષ્કળ ગયા જ ગણાય”-ટિપ્પણીમાં આગળ હતું.

“લશ્કરમાં પણ તેમણે અસંતોષ ફેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ વૃથા ! આ ઉપયોગી ખાતમી આપવા માટે.....ને પારિતોષિક ધટે છે.”

વ્યોમવિહારીનું અતિ લોકપ્રિય થયેલું છેલ્લું કાવ્ય પણ તેમાં હતું—

—: અંજની ગીત :—

લોખંડી જંજીર વિદારો,
કે સોના બેડી તુચ્છકારી,
સ્વપ્નવિહાર. મનુજ ! કરનારી
એ તહારી પાંખો !
ઉષારંગી તે ભૂમિ અનેરી,
દિવ્ય સૃષ્ટિ શુભ સ્વર્ણરસેલી,
ત્યાં દષ્ટિ ઠરતી રસધેલી—
તારી માનવ હે !
પ્રભુઆળક, કુદરતના જ્યા !
સ્વપ્નદષ્ટિ પ્રભુતાની સૃષ્ટિ;
મનુજ ! દિવ્ય અધિકાર જ તારો
સ્વપ્નાં—સેવાનો !
ભાવિમાં જે સત્ય છુપાયું:
સ્વપ્ન, તેનું દર્શન છે પ્યારું :
અંતરની દષ્ટિએ સ્વપ્ન અનેરું એ !
વિજ્ઞાન કાળપટે વિલસતું,
પ્રતિબિંબ હૃદયસ્થ પ્રભુનું,
અમરકળાએ આકર્ષતું—
સ્વપ્નું આત્મનને !

સ્વપ્ન વડે તું જીવન ભરજો !
 સ્વપ્નમયી સૃષ્ટિમાં સરજો !
 સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના જામા !
 સ્વપ્નસરે સરજો !
 (ઝીંકવાનો ટેક) સ્વપ્ન મહિં તરજો !
 સ્વપ્ન જગે રચજો ! *

સુંદે મોટેથી તે કવિતા ઉપસુંદને વાંચી સંભળાવી. “ છેલ્લી લીટી લોકોનું મોટું ટાળું ઝીલતું હતું ” એમ પણ ટિપ્પણીમાં હતું ! વળી, એક મોટી ધબ્બ લખીને મોખરે ચાલતા કેટલાકની ધબ્બ ઉપર લખ્યું હતું—“ જે સ્વપ્ન જાગૃતમાં નથી જોવાતું તે સ્વપ્ન જ નથી. ”

સુંદે કહ્યું “ કવિતા તો ઠીક—પણ આ પાછી દેવત્વની વાતો અને સ્વપ્નાના વિહાર કેમ પાલવે ? આ માણસને છૂટો કેમ રખાય ? ”

આતમીદારોની ટિપ્પણીમાં આગળ હતું—“ વસંતોત્સવો, નગરકીર્તનો, શરદુત્સવો વગેરે શરુ થયા છે; કવિઓને સન્માન અપાવા લાગ્યાં છે. પ્રજામાંથી કેટલાક છૂપાં છૂપાં દાન પણ આપે છે એમ લાગે છે ” !

હુકમ પ્રમાણે અધિકારીઓએ વ્યોમવિહારો, વીરભદ્ર, ધનંજય વગેરે સર્વેને કારાવાસમાં મોકલી દીધા. અને જે તેઓ પોતાનો દુરાગ્રહ ન છોડે તો તેમને દેહાંતઃક શવાનો એ પણ સ્પષ્ટ હતું. એવામાં એક એવી ઘટના બની કે જેવાં પરિણામ જમતને માટે નિશ્ચયાત્મક નીવડ્યાં.

* આ ગીત મૂળ અંગ્રેજીમાં free verse માં લખ્યું હતું. તેનું અનુવાદમાં રૂપાંતર કરવા માટે મારા બંધુ પૂનલાલનો હું ધન્યવાદ.
 (લેખક.)

વ સંતઋતુના પ્રારંભમાં પ્રાણીની—ચેતનાની—જે અદ્ભુત ભરતી વર્ષે વર્ષે આવે છે તેવી આવી છે. પાનખર ઋતુની કડકડતી કાળરાત્રિનો અંત આવ્યો છે. ખેડારોડા પીપળાની ડાળીઓ ઉપર લોહીઆળા રંગની કુંપળો ખેસી ગઈ છે. લીલાછમ અખે મ્હોર પ્રગટવા માંડ્યો છે. તેનો મધમધાટ દૂર દૂર પ્રસરી રહ્યો છે. પુષ્પોનો ખહાર પ્રભાતમાં ચારેબાજુ જીવનની વિપુલતાનો સૌરભ વસંતના વાયુમાં ફુંકી રહ્યો છે. પુષ્પોથી લચેલી વેલીઓ વૃક્ષોને વિદાઈ રહી છે. વૃક્ષોની કુંજોમાંથી કોયલ મીઠા ટહુકાર કરી રહી છે. પૃથ્વી સમસ્તના અદૃષ્ટ ચેતનસાગરમાં કોઈ અદૃશ્ય જીવનલહરીનું મોજું ઉછળી રહ્યું છે અને પ્રાણીમાત્રને—ચેતનવાન પ્રકૃતિ સમસ્તને—દિવ્યોળી રહ્યું છે. પાનખર જેવી ઋતુ હોઈ શકે એવું માનવાને પણ મન ના પાડે એવું ઉદ્ધાસભર્યું નૃત્ય પ્રકૃતિએ ચારે બાજુ પ્રકટાવ્યું છે.

માનવના પ્રાણ પણ ચક્રોળે ચઢ્યા. કાલ્પનીને વધાવ્યા પછી વસંતપંચમીના વાયુ વાતાં પ્રાણ અસ્થિર—ચંચલ—થઈ ગયા. એ ઊર્મિના ઉદ્રેકમાં, એ પ્રાણના સુલગ ઉદ્ધાસમાં પ્રાણ પ્રાણથી જડાવાને અવચેતનામાંથી સ્ફુરવા લાગ્યા. વૃક્ષોનાં પુંકેસર અને સ્ત્રીરજ એક જ કોશમાં એકત્ર થયાં. પંખીઓની ખેલડીઓ સામસામે ખેસી નરમાદા એક બીજાને ડોક વાંકી કરી કરીને નિહાળતાં હતાં. કિશોર અવસ્થા વટાવી યુવામાં પ્રવેશ કરનાર માનવને માટે તે દશા માદક હતી. શી ખેપરવાઈ ? શી એ જીવનની આત્મમુગ્ધતા અને આત્મવિલીનતા ? “ વિસ્તાર ”—“ વિશાળ થઈ રહેવું ”—એ એક માત્ર

લગની જ તેને લાગેલી ! યુવક અને યુવતીઓના પ્રાણમાં કોઈ અસ્પષ્ટ પરંતુ મધુર સંગીતનો ગુંજારવ થઈ રહ્યો. અનિશ્ચિત છતાં દુઃખ કોઈ આવેગના તનમનાટે સર્વેને અંચલ બનાવી મૂક્યાં. પ્રાણસાગરની એ ભિંમિ શમે તે પહેલાં તો તેણે યુવાવસ્થાને મદથી ચકચૂર કરી દીધી, અને વિશ્વનો કોઈ અદસ્ય હેતુ સાધવા તેને સાધન બનાવી મૂકી. જીવનના અનંત સાગરમાં અનિર્દિષ્ટપણે વિસ્તરતી કોઈ લહરી પેઠે માનવનો પ્રાણ કેવળ ગતિમાં કે કેવળ વિસ્તારમાં સાર્થકતા શોધતો નથી; તેને અન્ય પ્રાણલહરીમાં સમાવાની-તેની સાથે ઐક્ય સાધવાની તાલાવેલી હોય છે, કારણ કે એ એકતામાં તેને આનંદ મળે છે. અન્ય પ્રાણલહરીમાં પોતાના આંદોલનો તે વાંછતો ગતિ કરે છે; તેવી લહરી મળતાં તેના કેન્દ્રમાં સ્વેચ્છાએ વિસ્તરવાની સ્વતંત્રતા-મુક્તિ તે શોધતો કરે છે.

એવી એક સુંદર પ્રભાત રાજમહેલ અને તેના વિશાળ ઉદ્યાનમાં હમણાં જ ઉપાની અરુણિમા લઈ જવાની તૈયારી કરે છે. વિજયમાં સ્થિર થયા પછી સુંદ અને ઉપસુંદ બન્ને ધણા વૈભવથી રહેતા હતા. અર્ધ યોજન જેટલો પટ રોકીને ઉદ્યાનની બરાબર વચ્ચે તેમના સુંદર કારીગિરીથી શોભતા પ્રાસાદની ઉપરનો ભાગ ધણે દૂરથી દેખાતો. પાસે આવતાં એ પથરના કોરી કાઢેલા પ્રચંડ હાથીઓ પ્રવેશદ્વારનું કામ કરતા જણાતા. તેઓનાં મુખ આવનાર તરફ હતાં -પરંતુ તેમની સૂંઢ ઉંચી થઈને એક બીજા પ્રત્યે વળીને બરાબર વચ્ચે એકઠી થતી હતી. એ પ્રમાણે બનેલી સુંદર છટાદાર કમાન ઉપર દરેક હાથીની સૂંઢમાંથી ઉદ્ડં પ્રપ્રુલ્લ કમળ કોરી કાઢેલું હતું. એ કમળોની વચ્ચે એક કમળની કળી પણ ફેરેલી અને રંગેલી હતી.

તે પ્રવેશદ્વાર જંબુદ્વીપના પ્રાચીન દેવકાળના કોઈ મંદિરનું હતું એમ વૃદ્ધ લોકો કહેતા. ઉદ્યાનને એક છેડે (જમણી બાજુએ)

એ કૃત્રિમ ખડકોની યોજના કરી હતી. તેની ઉપરથી ઝરણાંની
 પેઠે પાણી છંમ છંમ કરતું સતત પડ્યા જ કરતું. તેની પાછળ રહેલી
 ધવનચક્કી દૂવાનું પાણી આપોઆપ ઉપર ચઢાવી ટાંકીને બરેલી
 રાખતી. એક બાળુ રજનીગંધાનાં પુષ્પોની તીવ્ર સુવાસ ઘ્રાણેન્દ્રિ-
 યને ખેંચાન કરી મૂકતી, તો બીજી દિશામાં જતાં ગંધરાજની મધુર
 પરિમળ ઠંડી ઠંડી આવતી. વળી એક તરફ અટમોગરાની ઉત્તમમાં
 ઉત્તમ જાતનો સંગ્રહ આવી રહ્યો હતો. ગુલાબ જેવડો એકેક મોગરો
 તે પર થતો-અને શી સુગંધ ?

પ્રાસાદની પાછલી બાજુની વાડે સુવર્ણચંપાનાં ઝાડો અને
 તેની અન્ને બાજુએ આંખાઓ, બકુલો, શિરીષો હતા. વસંતઋતુના
 પ્રભાવે સર્વે વૃક્ષોને ગાંડાંતુર કરી મૂક્યાં હોય તેમ મધુર, મંદ,
 તીવ્ર, કષાય, એવા વિધવિધ પરિમલભર્યાં વાયુઓ પુષ્પો અને
 મંજરીઓમાંથી છૂટી રહ્યા હતા. કમરા, તુલસી, કેતકી વગેરે સર્વે
 પ્રકારનાં સુગંધી પુષ્પો હતાં; સફેદ ચંપાનું વૃક્ષ પુષ્પો જ પુષ્પોથી
 ભરાઈ ગયું હતું ! પારિજાતનો સૌરભ એક દિશામાંથી આવીને
 નાસિકાને પૂરી દેતો. મધુમાલતી સ્થળે સ્થળે વ્યાપી ગઈ હતી.

કૃત્રિમ જલસ્ત્રોત જ્યાં પડતો હતો ત્યાં એક ઉંડી તલાવડી
 જેવું કરી તેમાં જાતજાતનાં કમળો-લાલ, શ્વેત, નીલ રંગનાં-ઉગા-
 ડ્યાં હતાં; તે પશુ પ્રજાતમાં અર્ધાં ફાટ્યાં હતાં.

પરંતુ સૌથી વધારે આકર્ષક તો પ્રાસાદનાં લગોલગ આવી રહેલું
 ગુલાબનું ઉદ્યાન હતું. કહે છે કે દેવતાઓના અમલના સમયનો
 માળો-જેને વિરલમાં વિરલ ગુલાબોનાં ઉછેરણી કરવાનો અનુભવ
 અને માહિતી હતાં-તેણે આ આખું ઉદ્યાન અને ખાસ કરીને
 ગુલાબોની ક્યારીયો કરી હતી. પુષ્પોની રાણીસમાં ગુલાબો વિધવિધ
 શણગારો સજીને ત્યાં હાજર હતાં--અર્ધવિકસિત-ફેવળ કલીઓ જ
 રહે તેવાં, ફેટલાંક નાનાં, ફેટલાંક મોટાં, ફેટલાંક સુંવાળાં દળવાળાં,

તો કેટલાંક કઠણુ. અને તેમના કેટલાંકે રંગો ।—સોનેરી રંગનાં—આઠાં ને ઘેરાં—એવાં અનેકરંગી ગુલાબો ઉપર પ્રભાતનાં જળખિંદુઓ ઠર્યાં હતાં.

એ પ્રભાતના સુરભિભર્યાં વાયુએ સુંદ અને ઉપસુંદને જાગ્રત કર્યાં. તેમણે પૃથ્વીની, પુષ્પોના સૌરભનો, અને ઉષાની અશ્ણિમાની મસ્તી પોતાના સ્વસ્થ-જાગ્રત થયલાં રોમે રોમમાં અનુભવી-ભરી. જાગ્રત થઈ તેમણે ઉદ્યાનના ગુલાબોથી જાહેલા અને હરિયાળીથી છવાયલા ભાગ ઉપર દષ્ટિ કરી. ત્યાં તેમણે શું જોયું? ન્યાં કદી કોઈ માનવી સંચરી શકે નહિ એવા તેમના પ્રાસાદના ઉદ્યાનમાં આ શું કૌતુક? યરાયર તેમની દષ્ટિ સામેના એક ક્યારામાં વિક-સેલ સુવર્ણગુલાબનું પુષ્પ કોઈ અનુપમ લાવણ્યભરી સુંદરી ચૂંટી રહી છે !

પોતે સ્વપ્ન તો જોતા નથી તેની ખાત્રી કરવાને બન્નેએ પોતાનાં નેત્રો યોગીને ફરીથી જોયું. ના, સ્વપ્ન નથી. કોઈ દિવ્ય સૌન્દર્યભરી તે વાસ્તવિક રમણી હતી. આજા વસ્ત્રમાંથી તેના દેહ-કુસુમનો મોહક સૌરભ પ્રસરતો હતો વસંતના અનંત આલાપોમાં સુંદ અને ઉપસુંદના પ્રાણમાં તે પ્રધાન આલાપ રૂપ થઈ પડ્યો ! કવિ કાલિદાસની જાણમાં માનવકરાંશુલિના કઠોર સ્પર્શથી અસ્પૃષ્ટ કિસલયસમા ત હતી—નેસર્ગિકતામાં આત્મલીન, છતાં દિવ્ય મોહિનીશક્તિ ભરી ! માનવની કૃત્રિમતાથી, તેના લોભથી, તેની સર્વે ગ્રામ્ય કામનાઓથી અને વિકારોથી અસ્પૃષ્ટ અને અસ્પર્શ્ય કેવળ સૌન્દર્ય દેહ લઈ તેમની સમક્ષ ઉભું હતું. છૂટો ઉઘાડો કેશકલાપ, આછું વસ્ત્ર, કમલદંડ જેવા હસ્ત, દાડિમ જેવી દંત-કલિકા, ચંદ્ર જેવું મુખ, તારા જેવી ગહન દષ્ટિ, કમાન સરખી બ્રુકટિ, પરિસ્પૃટ કમલદ્રવ્યના જેવા ઉરપ્રદેશ અને વિલોલ દેહલતા—એની મોહિની અનુભવ વિના કેવી રીતે સમજી શકાય ! તેના

એક હાથમાં તાળાં પ્રકુલ પુષ્પોથી ભરેલી એક સુંદર કરંડિકા હતી.

અન્ને ભાઈઓ ધડીબર એ સૌન્દર્યમૂર્તિને નિહાળી રહ્યા. ના, ના, નેત્ર વડે તેનું પાન કરી રહ્યા. પરંતુ નયન વડે પીતાં ધરાયા નહિ. થોડી વારે એ મૂર્છનામાંથી અન્ને જાગૃત થયા— અન્નેને જાન આવ્યું—અન્નેની આંખો મળી ! પરસ્પર ભાવ અન્નેનાં અંતર સમજ્યાં. પરંતુ એકેયને એ ભાવ આવકારલાયક ન લાગ્યો. બોલ્યા વગર મંત્રમુગ્ધ પેઠે અન્ને ઉપરથી નીચે ઉઘાનમાં ઉતરી આવ્યા અને તે સુંદરી તરફ ચાલ્યા. કોઈ બોલ્યું નહિ.

પગરવ સાંભળીને તે સુંદરી ચમકી અને રવ તરફ ફરી. છ નેત્રો ભેગાં થયાં ! માનવજાતિનું જીવિ તે ક્ષણે નહોતું થયું !

તિલોત્તમાને જોયા પછી બન્ને હાથ સુંદ-ઉપસુંદની અવસ્થા ધણી જ વિચિત્ર થઈ ગઈ. એના અદ્ભુત રૂપનું આકર્ષણ અનિવાર્ય નીવડ્યું. અસ્વસ્થ મનોદશામાં કેવળ તિલોત્તમાની મૂર્તિ જ તેમના મનમાં રમવા લાગી. તેને જોયા પછી બીજે દિવસે બન્ને બાકબાકી “તે ક્યાં રહે છે? ક્યાંથી આવે છે?” વગેરે માહિતી એક બીજાથી સ્વતંત્ર રીતે મેળવી લીધી. કૌંચદ્વીપથી પોતાના રસાલા સાથે તે આવી હતી અને અમુક સ્થળે રહેલી હતી તે ઉપરાંત કશી ખાસ વિગત મળી નહિ. તેની અને બ્યોમવિહારી વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો મેળ હતો તેનું તેમના જાણવામાં પણ ન આવ્યું—કારણ કે વિહારી કારાવાસમાં હતો અને તેના કારાવાસ પછી તિલોત્તમા તેમના પ્રાસાદના બાગમાં આવી તે દિવસ સિવાય બહાર ગઈ ન હતી.

બીજે જ દિવસે સંજે સુદે વધારે વખત રોકાવા કરતાં પહેલું જ પોતાનું નક્કીય અજમાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને ક્યાંથી ખબર હોય કે ઉપસુંદે પણ તેવો જ નિશ્ચય કર્યો હતો? પરિણામે સાંચકાળે બન્ને જણા તિલોત્તમાના શુવનમાં એકી વખતે આવી પહોંચ્યા અને પોતાનો પરસ્પર રોષ છૂપાવી “તિલોત્તમાએ મને આમંત્રણ કર્યું છે”—એવું બોલું બહાનું આપીને બન્નેએ એક બીજાને છેતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

તિલોત્તમા તેમના આગમન માટે છેક અસબર હતી તેમ ન હતું. વળી, અજાણના પ્રકૃષ્ટ જોડે પરિચય કરવો તેને માટે શું ન હતું. તેણે જ દ્વિવિધા મુસાફરી કરેલી હતી. દિવાળીના સમય

બન્નેને આવકાર આપી પોતે સામેને મુખાસને બેઠી અને દાસીને ચાંદીનાં પાત્રોમાં દ્રાક્ષનો શરબત લાવવાની આજ્ઞા કરી.

બન્ને ભાઈઓના મનમાં એવો વિચાર હતો કે તિલોત્તમા જાતે જ પોતાનો પ્રેમ એકને માટે, અલબત્ત પોતાને માટે, જાહેર કરે તો પછીનું કાર્ય સરલ થાય. પરંતુ, અણુચિંતવ્યા બેમા થઈ જવાને લીધે બન્નેના મનમાં ક્ષોભ થયો હતો. એટલે બન્ને બાજુ કેવી રીતે ચાલે છે તેની વાટ જોતા હતા.

પોતાને ત્યાં સર્વસત્તાધારી બે ભાઈઓ આવેલા હતા. તે તિલોત્તમા જાણતી હતી. તેમનો આશય પણ લગભગ પૂરેપૂરો તે સમજી ગઈ હતી. તેણે બાજુ બરાબર બેલવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેનું વિહારીને મુક્ત કરવો હતો !

દિવાનખાનામાં જામેલ અસ્વાભાવિક અને ક્ષોભથી ભરેલા મૌનનો છેવટે સુંદે ભંગ કર્યો—“ તમે સૌન્દર્યની શોધમાં લગભગ આખી પૃથ્વીની યાત્રા કરી એવું સાંભળ્યું છે તે સાચું ? ”

ખસનો નાજુક પંખો ખાતાં તિલોત્તમાનું વસ્ત્ર સંભાળ-પૂર્વક કચેલી બેદરકારીથી ખભા ઉપર સરી પડ્યું. તે મંદિત્યા વિના જ તેણે ઉત્તર દીધો, “ હા, સાચું છે. ” સ્મિત કરીને તેણે સુંદ પ્રત્યે દ્રષ્ટિ કરી. તેનું કપડું ખભાથી નીચે સરી જઈને સાડીના વળમાં સંતાઈ રહેલી સુંદર કાળા વાળની લટ દેખાડી રહ્યું. સ્મિતને સુંદે પોતાને મળતા ઉત્તેજનની નિશાની તરીકે ઝીલ્યું.

ઉપસુંદ આ બધા વ્યવહાર પ્રત્યે અંધ રહ્યો ન હતો. તેને થયું કે—મૌન રહીને પોતાની તક ગુમાવવા કરતાં પ્રયત્ન શા માટે ન કરવો ? “ રાજ્યવ્યવસ્થાનું કાર્ય નીરસ ગણાય છે તોપણ અમારી સંધણી ધારણા જગતને સુંદર બનાવવાની જ છે ”—તેણે પોતાનો પાસો ફેંક્યો. તિલોત્તમાએ તેના પ્રત્યે પોતાનું મુખ ફેરવ્યું. સાડી ખભા સુધી ઉપર ખેંચી બે હાથની તેણે અદ્ય વાળી અને કાંઈક

આશ્ચર્યનો ભાવ ધારણ કરી સ્મિત સાથે ભમરો ઉઝી ચડાવી પૂછ્યું, “એમ કે ? મને ખબર ન હતી.” આવી ઉપયોગી ખબર તેને આપવા માટે અને તેના ઉપર આટલી મમતા બતાવવાને માટે નેત્રો વડે નિર્દોષ આભારની લાગણી તેણે ઉપસુંદના ઉપર વરસાવી. ઉપસુંદ અંતર મુધી બિંબાયો.

મુંદે બાજુ પોતાનાં બણી એચવા કહ્યું, “તે દિવસે પ્રાતઃકાળે તમે ઉદ્યાનમાં કેવી રીતે આવી ચઢ્યાં હતાં ?” તેના અવાજમાં તિલોત્તમાની કદર સ્પષ્ટ હતી. ઉપસુંદે તુર્ત જ ઉમેર્યું, “ખરેખર ! બહુ સાહસ કર્યું કહેવાય ! અને તે દિવસનું તમારું રૂપ...” તેણે વાક્ય અધુરું મૂકીને જ પૂરું કર્યું.

તિલોત્તમાએ પોતાની ચાલ આરંભી. મુંદે તરફ ફરી તેણે કહ્યું, “એમાં તમને આશ્ચર્ય લાગે છે ?” ઉપસુંદ તરફ જોઈ તે બોલી, “શું એને તમે સાહસ કહો છો ?”

પછી કાંઈ શરમાવાનો દેખાવ કરી તેણે ઉમેર્યું, “મને તો એમાં લાલ જ થયો છે એમ હું માનું છું.”

એટલામાં દાસી દ્રાક્ષના રસના પ્યાલા સુંદર પાત્રમાં મૂકીને લાવી. તિલોત્તમાએ તેના હાથમાંથી પોતે પાત્ર લીધું. ખુલ્લું માથું એમનું એમ રહેવા દઈ તેમાં નાંખેલ વેણી દેખાય તેવી રીતે આવીને પોતે મુંદે અને ઉપસુંદ બન્નેની વચ્ચે પાત્ર હાથમાં ધરી ઉભી રહી. “મને પહેલું આપશે” એવી બન્નેની આજ્ઞા ફળી નહિ. તેણે બન્નેને પાત્રમાંથી પ્યાલા ઉચકવાની સ્થિતિમાં મૂક્યા. બન્નેએ પ્યાલા લીધા ત્યારે દરેક પ્રત્યે તેણે સ્મિત કર્યું. અને પોતે પ્યાલો લઈને સામા બાજુ ઉપર મૂકી પોતાના આસનમાં બેઠી. અને તર્જની આંગળી અધરના ઉપર ટેકવીને બારીમાંથી બહાર શૂન્યતા પ્રત્યે નિહાળી રહી. બન્ને લાઇઓ મનમાં તેના રૂપનાં વખાણ કરતા હતા. તેવામાં તિલોત્તમા પોતે જ સાવધ

અર્ધ અને આસો સુખ પાસે લઈ જઈ વિષ્ણુ જેવા લાલ ઓખને સ્પર્શ કરી તેણે ધીમા એ નાજુક હુંદડા લીધા-જાણે એ નાજુક ચીઠાં ચુંખનો ! સુંદ અને ઉપસુંદ નિર્નિમેષ દષ્ટિએ તેને નિહાળતા હતા.

ન્યારે સુંદ કે ઉપસુંદ એમાંથી કોઈના પણ પ્રત્યે તેનો ખક્ષપાત આપોઆપ પ્રગટ થયો નહિ ત્યારે તે વિશે નક્કી કરવાના વિચારથી સુદે સામાન્ય દેખાતો પ્રશ્ન ફેંક્યો, “આખી પૃથ્વીની યાત્રા કરી તેમાં તમને સૌન્દર્ય હજી સુધી દેખાયું જ નથી કે શું ?” એમાં કાંઈક કટાક્ષનો ભાવ પણ હતો; પરંતુ તે તોફાની કટાક્ષ હતું ! તેણે સ્મિતકોમલ દર્ષિ પણ તિલોત્તમા પ્રત્યે નાંખી.

“હજી પણ હું તો તેની શોધમાં જ છું” તિલોત્તમાએ ઉત્તર આપ્યો.

“અમારી રાજધાનીમાં આવ્યા પછી પણ તમને સુંદરતા ન દેખાઈ ?” ઉપસુંદે પ્રશ્ન કર્યો.

“હજી સુધી તો ના. બવિષ્યની વાત કોણ જાણે ?” તિલોત્તમાએ આશ્ચર્ય કિરણ મૂક્યું. ઝીણી સાડીમાંથી દેખાતી અત્યારે તેની દેહલતા વસંતના પ્રભાતના કરતાં કાંઈ જૂદી જ લાગતી હતી. આટલે સમીપ અને વાતચીતનો પ્રસંગ-એ પણ ઉત્તેજક હતાં-તિલોત્તમા પોતાના રૂપનો કારમો ઉપયોગ શુદ્ધિ-પૂર્વકે કરી રહી હતી. તેનો એકેએક હાવભાવ સુંદ ઉપસુંદની માનસિક સ્થિરતામાં મોટાં મોટાં ગાળડાં પાડી રહ્યો હતો.

“શા દ્વંધ જેવા સફેદ હસ્ત !” સુંદના મનમાં વિચાર થયો. તેણે ધૂણતા કરીને કહ્યું, “તમારી અનુમતિ હોય તો અહીં મહાન સમ્મારંભ કરીએ; તમે તેમાંથી સૌન્દર્યની સુતિને પર્ણદ કંઈ તો કેવું ?”

“અમારા કૌશલ્યમાં “સ્વયંચર” કરવાની પ્રમાણે
જાહેર “સ્વયંચર” કરવાનો શિવાજી હજી પશુ છે” તેણે
મંજીર થઇને સુંદને અહાત કર્યો.

ઉપસુંદે તેનો સાજા લીધો, “એટલે શું ધણી સ્ત્રીઓ
ભેગી ચાલ અને પુરુષ તેમની પોતાની સૌન્દર્યથી પર્મદ
કરે?” “હા, અને સ્ત્રીની અનુભૂતિ હોય તો પુરુષની
પર્મદથી કાયમ રહે.”

“હારતો, એ તો સૌન્દર્યભૂતિ સુંદરી અને તેનો ભક્ત
ભોમી બન્ને મળવાં જોઇએ” સુંદ બોલ્યો. “એવાનાં મિલન
કેવળ બહારનાં હોય? અંતરનાં પ્રથમ જોઇએ.”

ઉપસુંદ—“એ તો અંતર જ બાળી શકે એવા મિલનની
આવૃત્તિ અને તૃપ્તિ!”

સુંદ—“હા, કોઈ વિરલો જ સૌન્દર્યરતને પરખે અને
પિછાને અને વીરલાને જ તેની ગેરહાજરી ક્ષુધા જેવી સાહે.”

તિલોતમા—“જે આવૃત્તિ ઉપભોગ વડે શાંત
શાય તેના વડે ચચેલ મિલન કેટલું દીર્ઘજીવી હોય? તૃપ્તિ
છીપતાં પેય પદાર્થ અકારે નહિ તો અમાલ તો થઈ જ
પડવાનો” તેણે ઉપસુંદ પ્રત્યે નેત્રનો કટાક્ષ ફેંકતાં કહ્યું.

“અને રત્નનો પરખનાર તેની કિંમત આંકે એ સાચું;
પરંતુ તમારી સૌન્દર્યરાણીની પશુ છેવટે કિંમત જ આંકશે?
તેને એ અમૂલ્ય નહિ રહેવા દો? ક્ષુધા તૃપ્ત થયે આહાર એ
સમાન નહિ થઇ પડે?” તેણે સુંદ પ્રત્યે મરકરી અને તોફાનભરી
દૃષ્ટિ નાખી પ્રશ્ન કર્યો. તુર્ત ઉભા થઇને તેણે પોતાના આગમાં
જરા ફરવા માટે બંનેને આમંત્રણ કર્યું.

બન્ને લોભાયા તો હતા જ. તેમણે માની લીધું કે તિલોતમા
છેક નારાજ નથી, તો પછી જા માટે પાછા પડ્યું? ત્રણે બધાં
આમમાં ફરવા લાગ્યાં. સુંદર પુષ્પોવાળા છેક જોતાં તેઓ એક

મોટા આંખાની ધાડી ઘટામાં આવ્યાં. આંખાની મજબુત ડાળીએ એક હિંડોળો લટકતો હતો. તિલોત્તમાએ તે તરફ જોવા માંડ્યું. બન્ને ભાઈઓ વિચારમાં પડ્યા. અપરિચિત ગણાતી તિલોત્તમા જોડે હિંડોળે બેસીને હિંચવાને તેમનું મન તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું. પરંતુ હિંડોળો જરા સાંકડો હતો અને ત્રણ જણાની તેના ઉપર ગોઠવણ શી રીતે થાય ? એ સવાલ ઉપરાંત ક્યાં બેસવું એ પણ બેમાંથી એક બીજાની હાજરીમાં નક્કી કરી શકે તેમ હતું નહિ. બન્નેએ મનમાં પરસ્પર શાપ આપ્યા. પોતે એકબે જ હોત તો કેવી મઝા પડત ?—તેની કલ્પનાઓ કરી. તિલોત્તમા તેમના મનની સંકડામણ બરાબર સમજતી હતી. તેને પોતાનો હેતુ કોઈ પણ પ્રકારે સર કરવો હતો. પોતે હિંડોળાની વચ્ચે— “હાશ ! અહીં કેવો ઠંડો પવન આવે છે ?” એમ કહીને બેઠી.

“પણ તમારે જાતે હિંચકો લેવો પડશે; એ ઠીક નથી” મુઠ્ઠે કહ્યું અને તે જરા આગળ આવવા લાગ્યો.

“તમે પણ આવો” તિલોત્તમાએ ઉપસુંદને જરા ઉત્તેજન આપ્યું. બન્ને જણા આવ્યા. “આપણે જરા સંકડાઈને બેસીશું તો સમાસ થશે” તિલોત્તમાએ કહ્યું. બન્ને જણા બાજુ ઉપર બેઠા. પરંતુ તેમનાં મન તદ્દન ઉદાસ થઈ ગયાં હતાં !

ન્યાં સુધી તેમનામાં રમી રહેલ ધ્રુવોનો પ્રત્યુત્તર ન મળે, ન્યાં સુધી પોતાને તિલોત્તમાના રૂપનો ઉપભોગ લેવાનો અનન્ય (બોઅ) હક્ક ન મળે, ત્યાં સુધી તે બેમાંથી કોઈને સંતોષ થવો સંભવિત ન હતો. કામનાના વિકારનાં ચશ્માની બૂરકી જ એવી છે કે તે સૌન્દર્યને પણ પોતાની—બાપીકી—મતા બતાવવાનાં ફાંફાં મારે છે. સૌન્દર્ય તેના સર્વે અધિકારીઓ માટે છે એ બુલાઈ જવાય છે, અને અહંતા અને કામનાભરી વિકારવૃત્તિનો દોષ આખા અંતરમાં બ્યાપીને “આ તો હું—આ મારું પોતાનું—આ તો

મારી આગવી મતા ” એવું થાય છે. સાચા રસના ભોગમાં અનુભવ વગરના હોય છે તેઓ જ એ વિકારી, કામનાભરેલી દશાને શુદ્ધ સૌન્દર્યપૂર્ણ કે ઉચ્ચ પ્રેમ ગણવાની ભૂલ કરે છે. પરંતુ, આખરે તો એ બંને માનવ !

તિલોત્તમા તેમની સ્થિતિ જાણી ગઇ હતી. તેણે નિર્દોષ ભાવે પોતાની અર્થ વગરની મસ્કરીઓ અને મીઠા બોલો ચાલુ રાખ્યા. બંને તેની અડોઅડ બેઠા હતા અને કદપના વડે પોતાને તેની સાથે એકલો બેઠેલો કદપતા હતા ! એ કદપનાથી કાંઈક આશ્વાસન મળતું હતું, કારણ કે તે સાચી પડી શકે તેવી કદપના હતી. “ મારા વિષે તે સાચી પડશે ” એવું બેય માનતા !

સાયંકાળ થઈ ગયો અને બંને જણા જવાને ઉઠ્યા. તિલોત્તમાએ દાસી પાસે તાંબુલવિહાર મંગાવ્યા અને પોતાના બે હાથમાં બે પાન લઈને આગળ ધર્યા. પહેલા લેવાના લોભમાં બંનેના હાથ એકીસાથે-અબળપ્પે ભેગા જ આગળ આવ્યા. એક બીજા સામે એરબરી દૃષ્ટિની આપલે થઈ.

તિલોત્તમાએ નિર્દોષ ભાવે કહ્યું, “ ફરીને બેય અતિથિઓ પધારશે. એવી આશા રાખું છું. ” બંને નમન કરી બહાર આવ્યા. રોજ એક જ વાહનમાં કે સાથે પગપાળા જનાર બંને બાઈઓ જૂદી જૂદી દિશામાં વગર બોલ્યે ચાલ્યા ગયા !

તિલોત્તમાએ છેવટ સુધી બધી બાજુ જોઈ હતી. તેને હવે કાંઈક નિરાંત થઈ. કારણ કે તેનો પાસો સવળો પડવાનાં ચિન્હો જણાતા હતાં. છતાં બ્યોમવિહારી વિના તેને એન પડતું ન હતું. પોતે એ જ દિવાનખાનામાં ધણો સમય તેની સાથે કાઢેલો તેને યાદ આવતો અને તે ખિન્ન થતી. આંખા નીચેના હિંડોળ ઉપર બંનેએ કેટલીએ સંખ્યાઓ વીતાવેલી તેનું સ્મરણ થતાં અને આજે તેના ઉપર સુંદર ઉપસુંદર સાથે પોતે બેઠી હતી તે યાદ આવતાં

તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. પરંતુ પ્રદીપ્ત વાસનાનો અગ્નિ-
વિષમલોદ્ગ્રપતાનો વિશ્વવ્યાપી દવ-હવે એ જીલમગાર મુંદ
ઉપસુંદને કચારે બાળીને ભસ્મ કરે તેની તે વાટ જોતી હતી.

સત્તા અને સમૃદ્ધિને જાળુદ્વીપમાં એકત્ર કરનાર મુંદ ઉપસુંદ
સૌન્દર્યની શક્તિથી અગ્નણ્ય હતા તે જાણી તેને ધણી નવાઈ
લાગી. અહાદેવનું વરદાન છતાં, વાસનાનો અગ્નિ તેમને આપો-
આપ જ બાળી મૂકશે એવી તેની આશા હતી. યોગવિહારીની
મુશ્કેલીઓ ભરેલી, જટપટી યોજનાઓમાં જે પરિશ્રમ અને ભય
હતા તેનાથી પણ તે અગ્નણ્ય ન હતી. તેણે પોતાનો જ માર્ગ
લેવાનો છેવટનો નિશ્ચય કર્યો, અને એ દિવસમાં જ વર્ષતની
પૂર્ણિમાનો મહાન ઉત્સવ યોગવિહારીએ લોકગણમાં ઉજવવાની
શરુઆત કરેલી હતી તે પ્રસંગે પોતે ત્યાં જવાની હતી તે ખબર
તેણે આડકતરી રીતે મુંદ અને ઉપસુંદને કાને પહોંચે એવી
વ્યવસ્થા કરી; પોતે આતુરતાથી તેની રાહ જોવા લાગી.

પૂર્ણિમા—અને તે પણ વસંતની પૂર્ણિમા આવી । નમરજનોમાં તિલોત્તમા ઉત્સવ વખતે પહેલી જ વખત ભાગ લેવાની હતી તે ખબર પહોંચી ગઈ હતી. એટલે તેઓ અતિ ઉત્સાહમાં હતા. પૂર્ણિમાના શ્વેત સુરાપાન વડે ઉદ્ધસતો પ્રાણુનો મહાસાગર રસની બરતીએ ચઢ્યો હતો. આખો નાગરિક સમૂહ નદી તીરે ભિંમિઓની હારોહાર પેઠે આવળ કરતો હતો. કોષ્ઠક સ્થળે શાંત રેતાળ નદી તટ ઉપર મૌન સેવતું ટાળું ચંદ્રનું અને તેની જ્યોત્સ્નામાં સ્નાન કરી રહેલ સમસ્ત પ્રકૃતિનું દર્શન કરવામાં મુગ્ધ થયેલ હતું; અન્ય કોષ્ઠ ઠેકાણે વૃક્ષની છાયા ભેદીને પડતી જ્યોત્સ્નામાં દંપતી શાંત પ્રણમકૂળન કરી રહ્યાં હતાં; તે કોષ્ઠ સ્થળેથી મધુર સંગીતનો રવ, તાલ, લય અને વદિત સાથે પવનમાં વહી આવતો હતો. ઉત્સાહી સ્ત્રીઓ અને બાળકો જતાં આવતાં કોલાહલ કરતાં તે પણ રાજમાર્ગ ઉપર સંલગ્નતા. બાળકોની અને તોફાની કિશોરોની રમતનો કિલકિલાટ પણ એક બાળુએથી આવતો. ચકડોળો અને ગોળ ફરતી ચકડોળોમાં ચક્કર ફરતાં કે ઉપર નીચે એમાં ખાતાં હોકો આનંદના નાદ કરતા હતા. એ આનંદથી પ્રદુહ ચાતાવરણમાં નાગરિકોમાં સારામાં સારા તો જ્યાં સ્ત્રીઓનો રાસ પ્રતિઉત્સવે થતો ત્યાં ભેગા થયા હતા. તિલોત્તમા તે સ્ત્રીઓમાં આજે હતી તેથી તેને નહિ જોયેલ જનમણુ પણ ઉત્સુકતાથી ચારે બાજુ ભેગો થયેલો હતો. મુંદ અને ઉપમુંદ અત્યારે વેલ

બદલીને આ જનમેદનીમાં આવ્યા હતા, કારણ કે તિલોત્તમા રાસમાં ઉતરવાની હતી એવી ખબર તેમને મળી હતી.

પુરસ્કીઓને ઉદ્ધાસ, તેમના સંગીતથી ઉત્તજિત થયેલા ભાવો-માદ, ચંદ્રની જ્યોત્સ્નાને લીધે પ્રાણમાં પ્રદીપ્ત થતો આવેશ, સુંદરીઓનું અને તેમાં પણ તિલોત્તમાનું અનુપમ સૌન્દર્ય-વગેરેની અસર સુંદ ઉપસુંદ ઉપર માદક નીવડી. તિલોત્તમાની ચક્રો દષ્ટિએ તેમને જનસમૂહમાં ક્યારનાયે પકડી પાડ્યા હતા. બન્ને જૂદા જૂદા-છેટા છેટા-હતા. એક ખીજની હાજરી વિષે જાણતા પણ હશે કે કેમ, તે કહેવું સંભવિત ન હતું.

તિલોત્તમાએ રાસની એક લીટી ઉપાડી—

“ ઉગ્યું અંબુજ વિશ્વ સરોવરે ! ”—લીટી ઝીલાઈ. પરંતુ ખીજ રમણીએ કહ્યું, “એ તો આગળ અમે ઝીલ્યું છે. કંઈક નવું ગાઓને.”

તિલોત્તમાએ તેની માગણી સ્વીકારી રાસ બદલ્યો અને મધુર સરોદે આરંભ કર્યો—

“ પ્રેમે મ્હેકે છે વિશ્વવાટિકારે લોલ !

પ્રેમે લ્હેકે છે વિશ્વગીત જો ” પ્રેમે—

ગાતાં ગાતાં જોળ ફરતાં સુંદ અને ઉપસુંદ બન્ને પ્રત્યે તેણે અર્થ-ભર્યા દષ્ટિપાત ફેંકવા ચાલુ જ રાખ્યા હતા. બન્નેમાં ધુંધવાતો દાવાનળ તેની નેત્રવિદ્યુતે ભડકા કરી મૂક્યો ! આતુરતાથી બન્ને સમારંભ પૂરો થવાની વાટ જોવા લાગ્યા.

રાત્રે એક વાગે સઘળાં વેરાવા લાગ્યાં ત્યારે તિલોત્તમા જન-સમૂહની દષ્ટિમાંથી સરી જઈને એકલી રેતાળ નદીને કિનારે દૂર દૂર નીકળી ગઈ હતી. તેના ચક્રો કાન બરાબર સાંભળી રહ્યા હતા. તેણે નદી કિનારેથી ગામ તરફ જવાની એક પગથી લીધી. જ્યાં રેતાળ કિનારો પૂરો થતો ત્યાં ઝાડની આછી એક હાર નદીને

કિનારે લાગેલી હતી. ત્યાં આવતાં જ એ બાળુના વૃક્ષોની પાછળથી એ માણસો ઉતાવળા તેના તરફ ધસી આવ્યા. “તિલોત્તમા !” — બન્નેના મુખમાં એક જ શબ્દ હતો. તે ઉભી રહી. બન્નેએ આવીને એનો એકેક હાથ લીધો. તેણે ભયથી કંપિતાં કહ્યું “તમે કોણ છો ? આ શું ?” એક બોલ્યો, “હવાઈ કિલ્લાઓ ચણવામાં—સૌન્દર્યની શોધમાં આયુષ્ય ક્યાં સુધી વીતાડવું છે ? ક્યાં સુધી ? તિલોત્તમા, જોબન ક્ષણિક છે. જીંદગી ભરતો દહાવો લઈએ !”

બીજો બોલ્યો—“આ કમળદંડ સરખા હાથ ! આ સુંદર દેહલતા ! અને (પોતાના તરફ દૃષ્ટિ કરી) આવો યાત્રક ફરી ક્યાં મળવાનો હતો ?”

“મારા હાથ મૂકી દો. હું આવીશ, પરંતુ મને લઈ જઈને શું કરશો ?”

“હું તને સદાને માટે મારી કરીશ.”

“સૌન્દર્ય ઉપર પણ મિલકતના હક્ક ?” તેણે ખિન્ન થઈને પ્રશ્ન કર્યો ?

બીજાએ કહ્યું—“હું તને મારા હૃદયની રાણી કરીને પૃથ્વી-પતિની અર્ધી ગાદીની અધિકારિણી કરીશ.”

“હું તને હૃદયની પદરાણી અને પૃથ્વીપતિની ગાદીની—

તેણે ઉપસુંદ પ્રત્યે જોયું. તેનાં નેત્રોમાં પ્રશ્ન હતો—“પૃથ્વીપતિ કોણ ?” સુંદ પ્રત્યે એની એ દૃષ્ટિ ફેરવી તેણે પૂછ્યું—“મને તો આમાં કાંઈ સમજાતું નથી. તમે જે નક્કી કરો, પછી મને કાંઈ સૂઝે. પૃથ્વીપતિ કોણ ?” “હું—” “હું—” બન્ને બોલી ઉઠ્યા; આનમાંથી તલવારો નીકળી. “કાંતો તું નહિ કાંતો હું નહિ”—એજ દૃઢ સંકલ્પ તેમને પ્રેરી રહ્યો. વાસનાના દાવાનળે અલ્લાનું વરદાન અને કલિનો શાપ બધું જીલાવી દીધું. સુંદનો ધા.

ચૂકાવી ઉપસુદે તેની કમ્મર ઉપર આડો તલવારનો ઝટકો કર્યો. ઢાલ આડી આવે તે પહેલાં જ તે તલવાર તેની કમ્મરને તથા આંતરડાને કાપીને નીકળી ગઈ; ઉપસુદે જાણ્યું કે હવે તે પડ્યો. તે જરા અસાવધ થયો. પડતાં પડતાં સુદે પોતાનો ઉમામેલો ધા તેના માથા ઉપર છેવટનું જોર કાઢીને કર્યો ! તલવાર ઉપસુંદનું માથું કાપી કપાળના મધ્ય ભાગ સુધી ઉતરી ગઈ ! બન્ને જણા મરણની વાટ જોતા પૃથ્વી પર પડ્યા.

પૂજ્ય આનંદમાં આવી ગયલી છતાં અંતરમાં ભયભીત થયેલી તિલોત્તમા એ દશ્ય જોતી હતી એટલામાં પાછળથી મીઠો અવાજે કોઈ બોલ્યું—“ છેવટે શક દ્વીપનો કવિ સાચો કર્યો ! કેમ ? કૌંચદ્વીપની સૌન્દર્યભૂતિનો અખંડ વિજય હો ! ”

તિલોત્તમા પાછળ ફરી જુવે છે તો બ્યોમવિહારી નિર્ભયપણે છૂટીને તેની પાસે આવી પહોંચ્યો છે !

બધું બાન ભૂલી તે તેની તરફ ઉત્તરવળી ઉતાવળી જઈ તેની સહાનુભૂતિની યાચના તથા કદર કરતું આલિંગન કરી રહી !

બ્યોમવિહારીયે તેના વિશ્વાળ અને તેજસ્વી કપાળ ઉપર પોતાના હોઠ દાબ્યા. ક્ષણમાં છૂટાં પડી બન્ને સુંદ અને ઉપસુંદની પાસે આવ્યાં. જીવનની છેલ્લી લહરીઓ તેમના દેહમાંથી ઓસરતી હતી.

બ્યોમવિહારીએ તિલોત્તમા તરફ ફરીને કહ્યું—“ હું ધારતો ન હતો કે આ કાર્ય આટલું બધું સહેલાઈથી પાર પડશે અને જગત આટલું સહેલાઈથી છૂટશે ! ” “ હું પણ નહોતો ધારતો ” તિલોત્તમા એ નિરભિમાનપણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

“ દિવ્ય સૌન્દર્યની લીલા જ અકળ છે ! તેને ધારણ કરનાર પણ તેની શક્તિથી અગ્રણ્ય ! તેને મસવા જનાર પણ તેની શક્તિથી અગ્રણ્ય ! તેનો પ્રયોગ કરનાર પણ તેની શક્તિથી

અગ્નયુ ! (પોતાના તરફ નજર કરી) તેનો ભક્ત પણ તેની શક્તિથી અગ્નયુ ! ભક્તોને આનંદની પરમાવધિ પ્રાપ્ત કરાવનાર સૌન્દર્ય ! પુંજ તારા ઉચ્છેદકમાં પણ અણુથીયે અણુતર થઇને પ્રવેશ કરે છે, અને તારા આનંદના ક્ષણિક સ્વરૂપના અગ્નિ વડે તેને બાળીને ભસ્મ કરે છે. તને અનેકાનેક વંદન હો ! ” કહેતો તે ધુંટણીયે પડ્યો. તિલોત્તમા તેના હાથ ઝાલી ઉઠાડવા લાગી. રાત્રિયે એના ટકારા થયા.

તિલોત્તમાએ દુનિયાને મુક્ત કરી તે માટે દેવતાઓએ સ્વર્ગમાં તેની સ્તુતિ કરી. તેનો જ્વનિ છેક પૃથ્વી સુધી પહોંચ્યો અને જગતના લોકોએ પણ પોતાની નિદ્રામાં તે સાંભળ્યો.

સ્તવન.*

“ આવો આવોને સખીઓ આજ રસતાળી પાડી ”-એ રાહ.

નહિ કુમારિકા, નવ માત, નહિ તું કુલની વધૂ,

સૌન્દર્યની દેવી અનુપ, નંદનવાસિની હે !

* જે “ ઉજ્જ્વલશી ” નામના મૂળ કાવ્યની છાયા ગરખીના ઢાળમાં ઉપર આપરામાં આવી છે તે મૂળકાવ્ય શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું છે. મૂળ કાવ્યની સુંદરતા અને ડોહન ગુજરાતીમાં ઉતારવા અઘરા છે; એટલે તેનો “ ભાવાર્થ ” જ માત્ર ગુજરાતીમાં રજુ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મૂળકાવ્ય:—

ઉજ્જ્વલશી.

ના હો માતા, ના હો કાન્તા, ના હો બધૂ, સુંદરી રૂપશી,
હે નંદનવાસિની ઉજ્જ્વલશી !

શુભ ઉપા ઉગે અપરાજિતા જ્યમ દિગ્વસના
 ઉદયાચલ કેરે મૃગ, ત્યમ પ્રગટો જગમાં.
 નહિ કલી, નહિ કો દિટ, તોય કુસુમ ખીલે,
 આપણુ થકી પ્રગટી આપ, પ્રપુલ્લ જગે વિલસો.
 ખેલંતી જગને પ્રાણુ આદિ વસંત તણી
 કાંઈ લહરી ચેતનવંત મંથિત સાગરની,
 તેવે ઉદયાં શું સાગરે સ્થિત પદ્મલે
 દક્ષિણુ કર અમૃતપાત્ર, વિષઝારી વામે ?
 (આંતરે) પડયો શાંત શો સમુદ્ર પાદપાર્શ્વે
 શેષનાગ જાણે મંગમુગ્ધ થઇને
 બધી ફેણા સંકેલી સૂતો શાંત-પ્રશાંત—
 નંદનવાસિની હે !

ઉપાર્ ઉદયશર્મો આનંદાશુઠિતા આનંદાશુઠિતા
 તુમિ આનંદાશુઠિતા !
 પ્રિતહીન પુખ્તશર્મો આપનાતે આપની બિકશી
 કોખે તુમિ ફૂટિલે ઉજ્જ્વલશી ?
 આદિમ આશંતા પ્રાતે ઉઠેછિલે મૈથિત સાગરે,
 અનહાતે શુધાપાત્ર, બિષભાંડ લોખે આમકારે
 તરંગિતા મહાશિંધુ માત્રશાંત ભુજંગેર મોતો
 પોડેછિલો પદ્મપ્રાંતે, ઉચ્છશિત ફના—લકખ-શોતો
 કોટિ આપનતો.
 કુન્દ શુભ નમ કાંતિ શુરેન્દ્રઅન્દિતા
 તુમિ આનિન્દિતા !

યુગ યુગાંતરેથી પ્રાણ વિશ્વતણા ઝંખે
છો દયિતા દિવ્ય અનુપ, સુરનરવાંછિત હો !

મુનિજન ભાંગે નિજ ધ્યાન, ધરે તપફલ ચરણે,
ઝૂંઝે ચંચલ ચૌવનપૂર ત્રિભુવન તવ મટકે.

(આંતરે) તારા અંગની સુવાસ અંધ વાયુ,
વહે મત્ત થઇને ચો'દિશે ભમતો,

મધુમત ભ્રમર ગુંગે લુખ્ધ ચિત્તે—
એવો લવતો ઉદ્દામ ગીતના સુરો કવિ—
નંદનવાસિની હે !

કરી નૂપુરનો ગુંજાર અંચલ ફરકાવી
સરી જાય અગમ્ય તું કયાંય ચંચલ વિદ્યુતશી.

જુગ જુગાન્તર હો'તે તુમિ શુદ્ધ બિશ્વેર પ્રેયશી
હે આપૃષ્ઠર્જશોભના ઉર્જશી !

મુનિગોન ખેન ભાંગિ દેય પોદે તપસ્યાર ફાલ
તોમારિ કાટાકખણાતે ત્રિભુવ્વેન જોખન ચાંચલ
તોમાર મોદિર ગોંધ આંધ બાયુ બહે ચારિભિતે
મોધુમોત્ત બિંગ શમો મુગ્ધ કોબિ ફિરે લુખ્ધ ચિત્તે

ઉદ્દામ શાંતીતે શાં.

નૂપુર ગુંજારિ જાઓ આકુલ—આંચલા

બિદ્યુત—આંચલા !

સુરસલા વિષે હિલોલ નૃત્ય કરો જ્યારે
 પુલકભર, ઉર ઉલ્લાસ વિલોલ હિલોલ હિંગી
 (આંતરો) છંદે છંદે નાચે સિંધુલતરંગો,
 લીલાં સસ્યરોપે પુલકે ધરાઅંગો,
 સ્તનમાળ આ તૂટી શું ?—ખરી પડતા તારા—
 નંદનવાસિની હે !

દેખી તવ નૃત્ય વિલોલ નર હૃદયે નાચે,
 ભ્રમિં કા રેલી રક્ત ચિત્તહર મદ્યેશી,
 ને તૂટી પડે કટિમેખલા દિગંત વિષે,
 અણુધારી કાંતિ અનુપ જગકે, નિર્વસને !

શુર શલા તોલે જખે ત્રિત્ય કૌરો પુલકે ઉલ્લશી
 હે બિલોલ—હિલોલ ઉજ્જશી !
 છંદે છંદે નાચિ ઉઠે શિન્ધુમાઝે તોરંગેર દોલ,
 શશ્યશીર્ષે શિહરિયા કાંપિ ઉઠે ધોરાર આચલ—
 તાંબા સ્તનહાર હોતે નલસ્તન્ને ખાંશી પોંડે તારા,
 આકાંસ્સાત્ પુરષેરૂં બાકબો માઝે ચિત્ત આંતહારા
 નાચે રોકતધારા.

દિગોંતે મેખલા તોલો દુટે આચમ્બિતે
 અયિ અશંવૃતે !

ઉદયગિરિને શૃંગ ઉદિત સ્વર્ગીય ઉપા !

તવ તનુકેરી તનિમા ધ્રુવે જગ અશ્રુ ઝરી,
પદપાની તવ રંગાય ત્રિભુવન-ઉર-રકતે
દિવ્ય તૃષા જનમનમાં જાગે તવ દર્શન થાતે.
મુક્તકબરી, દિવ્યસનધારી દેવી !
વિશ્વવાસના તણા પ્રકૃત્વ અંશુજ
પાદપદ્મ મૃદુભારયુક્ત રાખ્યો.
મનુ-માનસ-સ્વર્ગ વિષે અનંત સુરંગમયી !
હે દિવ્ય સકલ અમ સ્વપ્ન કરી સંગિની !—
નંદનવાસિની હે !

શૌર્ગેરૂ ઉદયાચાલે મૂર્તિમાતી તુમિ હે ઉપશ્ચી !

હે ભુવનમોહિની ઉર્જાશી !

જોગાતેરૂ અંશુધારે ધૌત તાંબા તાનુરૂ તોનિમા,
ત્રિલોકેરૂ રિદિ રાકતે આંકા તોંબા ચારનશોનિમા.
મુક્તખેનિ બિંબારાને બિકશિનો બિસ્થાશોનારૂ
આરંભિદો માઝપાને પાદપદ રેલેછો તોમારૂ.

આતિ લોધુભારૂ

આખિલો માનસશૌર્ગે આનન્દોરંગિની.

હે સ્વપ્નજગિની !

x

x

x

બ્રહ્મદેવના દ્વાર આગળ ચિત્રગુપ્ત દેવગણની પ્રાર્થના સાંભળી સંભ્રમમાં પડ્યો છે કે—“બ્રહ્મદેવને નિદ્રામાંથી જગાડવા કે નહિ ?”—

દેવતાઓ અગત્યની ખબર લઇને આવ્યા હતા.

ચિત્રગુપ્ત—“પણ હજી એમને વિશ્રામ લેવા સૂતે બે ઘડી તો થઈ પણ નથી, એટલામાં ?”

દેવતાઓ કાંઈ પણ બોલે એટલામાં બહારના અવાજથી જાણત થઈ ગયલા બ્રહ્મદેવનો અવાજ અંદરથી આવ્યો—“કેણુ છે એ ? ચિત્રગુપ્ત ! ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ આવ્યા છે કે ? (સ્વગત) બે ઘડીયે આરામ ન થયો ! હશે ! (ચિત્રગુપ્તને) એમને અંદર આવવા દે.”

ચિત્રગુપ્ત અંદર જઈને—“મહારાજ ! બધી વિશ્વવ્યવસ્થા નવેસરથી કરવાના થઈ છે ! સુંદ અને ઉપસુંદ તો નાશ પામ્યા ! અને સાથે એમની બધી વ્યવસ્થાએ ગઈ !”

“હા, એવું કાંઈ સ્વપ્ન હું ઘડી પહેલાં જોતો હતો ખરો !” બ્રહ્મદેવ બોલ્યા, “આખરે તો બિચારા માનવીઓ કેની ? એમનું મળું કેટલું ?”

પરિશિષ્ટ

અંગાળી ગીતનો ગદ્યાનુવાદ

“હે નન્દનવતની વાસિની તિલોત્તમા ! તું કન્યા નથી, માતા નથી કે કુલવધૂ નથી. ઉપા જેમ દિગંબર સ્વરૂપે ઉદય પામે છે તેમ નરી સુન્દરતા રૂપે તું વિશ્વમાં પ્રગટે છે. કળા વિના જેમ કોઈ પુષ્પ પૂર્ણ પ્રકૃતિલય થઈને સંપૂર્ણ સુન્દરતાની મૂર્તિ સમું પ્રગટ થાય તેમ આરંભની અપકવ દશાઓનો અનુભવ કર્યા વિના જ-હે સૌન્દર્ય પ્રતિમા ! તું પણ સંપૂર્ણ સૌન્દર્ય રૂપે ક્યારે પ્રગટ થઈ ? (સૌન્દર્ય નિરપેક્ષ છે. સર્વે સંબંધોથી, તેનાં વ્યક્ત સ્વરૂપોથી સ્વતંત્ર છે-હુકત છે.)

વિશ્વના પ્રથમ વસંતની ઉપા ઉગી હતી; અને દેવ દાનવો મળીને સાગરનું મંથન કરી રહ્યા હતા. તેમાંથી-હે સુંદરી ! તું પ્રગટ થઈ ! ડાબા હાથમાં વિષપાત્ર-દક્ષિણ હસ્તમાં અમૃત કુંભ છે. મંત્રમુગ્ધ ભુજંગની પેઠે પોતાની શીલુવાળી હજારો ઊર્મિઓ રૂપી ફણાઓ નીચી કરીને સાગર તારા પાદપદ્મ આગળ શાન્ત થઈને પડ્યો છે. પરિશુદ્ધ સુવર્ણના જેવી તારી નમ્ર કાન્તિ તે સમયે કેવી શોભતી હતી ? સુરેન્દ્ર તને વન્દન કરે છે-એવી હે સૌન્દર્યમૂર્તિ ! તું સદા અનિન્દિતા છો ! (અમૃત અને વિષ-બંને વિરોધી શક્તિઓ ધારણ કરનાર સૌન્દર્યમૂર્તિ દેવ દાનવોએ જીવનમંથન કર્યું તેને પરિણામે જીવનસાગરમાંથી ઉદય થયેલી છે.)

યુગ યુગાન્તરોથી-હે તિલોત્તમા ! તું આ વિશ્વની પ્રેયસી છે. અપૂર્વ શોભાવાળી હે સુંદરિ ! મુનિગણ પોતાની તપસ્યાનો ભાગ કરીને તારે ચરણે તપનું ફલ ધરે છે; તારા કટાક્ષના આધાતથી ત્રિભુવન યુવાવરથા પ્રાપ્ત કરી ચંચલ થઈ ઉઠે છે; આ મત્ત વાયુ ચારે દિશામાં તારો જ સુવાસ પ્રસારે છે. અને તારા જ રૂપથી મુગ્ધ થયેલ કવિ નશ્વામાં ચકચૂર થયેલા ભ્રમર પેઠે અંધ થઈને ચારે આજુએ ઉદામ સંગીત લલકારતો ભમે છે. નૃપુરનો શુંભરવ કરતી

તથા આબૂપણો હલાવતી-ચંચળ તું વિદ્યુતની પેઠે ગતિ કરે છે. અર્થાત્, તારા નૃપુરનો અંકાર સાંભળીયે—ન સાંભળીયે, તારી સૌન્દર્ય-વિદ્યુતનું દર્શન કરીયે—ન કરીયે, એટલામાં તો તું અનોખ થઈ જાય છે ! (માનવનો આત્મા સૌન્દર્યભૂતિ માટે અંખી રહ્યો છે. મુનિ લોકો પોતાનું કઠિન તપ પણ તેને અર્પણ કરવા તત્પર હોય છે. સર્વને એ દિવ્ય સૌન્દર્ય પ્રેરણા આપે છે અને, જાણે પ્રગટ છતાં અપ્રગટ હોય, તેમ વર્તે છે.)

સુર લોકના ઈન્દ્રસભા મંડપમાં જ્યારે ઉલટબેર તું નૃત્ય કરે છે ત્યારે—હે સુંદરિ ! તારા પ્રત્યેક છંદને ઠેકે સાગરનું ભિન્નિદ્ધ પણ નાચી ઉઠે છે; અને લીલાં કણસલાંવાળું પૃથ્વીદેવીનું અંચલ શામાંચિત થઈ જાય છે; તારા હૃદયહારમાંથી તૂટી જઈને તારાઓ નભોમંડલમાં આવી પડે છે; અને પુરુષોના હૃદયમાં સમસ્ત અંતરને વલોવી નાંખે એવી રક્તની ધારાઓ જોસબેર વહે છે. તને આવરણ કરી રહેલ દિગ્ગતની મેખલાઓ ભગ્ન થાય છે—તૂટી જાય છે, હે દિગ્ગમ્યર સુંદરિ ! (કોઈ વિશ્વસૌન્દર્યનું નૃત્ય વિશ્વમાં વિધવિધ ડોલનની ક્રિયાઓ કરી રહ્યું છે અને હૃદયમંથન કરે એવી તીવ્ર વાસનાને પ્રેરી રહ્યું છે.)

સ્વર્ગના ઉખ્યાયલ ઉપર મૂર્તિમાન ઉષા સમી હે સુંદરિ ! હે ભુવનમેહિની તિલોત્તમા ! તારા તનની સુંદરતા જગતના અશ્રુરૂડે ઘોવાય છે ! તારા ચરણનો અળતો ત્રણે લોકના રક્તથી અંકિત છે. છૂટા કેશવાળી, દિગ્ગમરા, હે સૌન્દર્યદેવિ ! તેં વિશ્વના વાસનારૂપી કમલમાં તારો પગ અતિલઘુ ભારપૂર્વક મૂક્યો છે. (અર્થાત્, વિશ્વવાસનામાં તું પ્રગટ થાય છે ત્યારે જગતને તેનો ભાર લાગતો નથી; કારણ કે, જગતને તેથી કોઈ નિરતિશય આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે.) અખલ માનસરૂપી સ્વર્ગમાં હે સૌન્દર્યદેવિ ! તું અનંત રંગવાળી-વિધવિધ સ્વરૂપો ધારણ કરનારી છે. હે સ્વપ્નાઓની સહચરી ! ”

આખરી ફેસલો ભા. ૧-૨

લેખક ..... પૂર્ણસ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા આખાયે દેશે આજે
મહાત્માજી આખરી લડાઈ આરંભી છે. દેશના પૂજ્ય નેતાઓ
અંગ્રેજ સદ્ગતિ સાથે આખરી ફેસલો કરવા માગે
છે અને સમગ્ર દેશ, નેતાઓની પાછળ સર્વસ્વ
હોમવા તૈયાર થયો છે. ધનદૈવત અને પ્રાણ કુર-
બાન કરવાનો ઉગ્ર ભાવ શા માટે પ્રગટ્યો અને
પૂર્ણ સ્વરાજ્ય કેવું હોવું જોઈએ અને તે પ્રાપ્ત
કરવા દેશે કેટલી તૈયારી કરી રાખવી જોઈએ એ
વસ્તુ સમજાવવા મહાત્માજીએ ગોહટીની મહાસભા-
થી જે જે લેખો અને ભાષણો આપ્યાં છે, તે અને
કૃત્ય દરમિયાન ચરોરામાં પુરાયા ત્યાં સુધીનો
અસુદ્ય મહાત્માજીને શાખિદક આત્મા આ પુસ્તક-
માં અંતર્યાયેલ છે. ધાર્મિક ભાવ જાગૃત રાખવા
ખાતર મહાત્માજીનાં આ લખાણોનું અધ્યયન પ્રબળ
પરમ આવશ્યક છે.

દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજીની પ્રસ્તાવના સાથે

જ્યેષ્ઠ કાગળ પાનાં ૪૦૦ ૧-૪-૦

ત્રિરંગી કવર ખાદીનું પાકું પુકું ૨-૦-૦

૨૬ કામળ બન્ને ભાગ ૦-૧૪-૦

ગુજર્ રાજ્ય ચંચરતન કાર્યાલય :: ગાંધીરોડ :: અમદાવાદ

સં પૂર્ણ દા રૂ નિ ષે ધ

સંપાદક ....દારૂનો સમુળો નાશ કરવાની હિંદી મહાસભાની
મગનલાલ આજ્ઞા અને મહાત્માજીનું ફરમાન છે.
દેશાઈ
મહામાત્ર નવજીવનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મહાત્માજીના
ગુજરાત લખેલા દારૂનિષેધ પરના બધા લેખો તથા બ્યા-
વિદ્યાપીઠ ખ્યાનોનો અને બીજા અભ્યાસી લેખકોના લેખોનો
આ પુસ્તકમાં સમાવેશ છે. આ વિષય ઉપર સંપૂર્ણ
વિગતવાર ગુજરાતી ભાષામાં આ પહેલું જ પુસ્તક
છે દરેક ભાઈએ તથા બહેને તે અવશ્ય વસાવવું
તથા વાંચવું જોઈએ. ... ...પાનાં ૨૦૦

કિંમત ૦—૮—૦

હિન્દુસ્તાનના વેપાર-ઉદ્યોગનો નાશ

મૂળ લેખક .....અંગ્રેજીએ હિન્દુસ્તાનમાં આવીને હિન્દુસ્તાનના
બા.ડી બસુ વેપાર-ઉદ્યોગનો કેવી ભયંકર રીતે નાશ કરી નાખ્યો
અને એક વખત સુવર્ણભૂમિ ગણાતા આપણા દેશને
કેવો પાયમાલ કર્યો તેનો અંગ્રેજ લેખકોનાં જ
પ્રમાણો આપી તૈયાર કરેલો ઇતિહાસ.

કિંમત ૦—૮—૦

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય :: ગાંધીરોડ :: અમદાવાદ

ધૂમ્રશિખા

૧-૪-૦

અનોખો વાર્તાસંગ્રહ

શ્રીમતી સીતાદેવીની સુંદર નવલિકાઓ ઉપરથી

ગૂજરાતીમાં રચનાર

શ્રીયુત્તર રમણિકલાલ જયચંદલાઈ દલાલ

ખં ગા લા બે હા લ

અંગ્રજ ઇતિહાસકાર મેકાલે પણ જે સમય માટે લખે છે કે જૂના જમાનાના કૂંર અને જંગલી મુસલમાન બાદશાહોએ પણ આપણા જેટલો જુલમ કર્યો નહિ હોય-તે જમાનાનો હૃદયદ્રાવક ઇતિહાસ. કિં. ૦-૭-૦

પ રિ છી તા

(ચરદ બાણકૃત)

ઉપોદ્ધાતમાં શ્રી રામનારાયણ પાઠક લખે છે કે:-

“ આ ટૂંકી વાર્તા અનેક દષ્ટિએ સુંદર છે, તેના પ્રસંગોની ગૂંથણી સુંદર છે, તેના અંગ પ્રત્યંગનાં પરસ્પર પ્રમાણે સુંદર છે. વાર્તાની નાયિકા લલિતાના માનસનો વિકાસ, તેની લાગણીનાં પરિવર્તનો અને તેને લીધે વાર્તાના બદલાતા જતા ભાવો અને સમગ્રનો રસ; બીજી તરફથી આ વાર્તાનાં પાત્રોના સ્વભાવોનું વૈવિધ્ય અને તેની કુલગૂંથણી-આ બન્નેમાં કવિએ વિશિષ્ટ શક્તિ બતાવી છે.”

કિંમત ૦-૮-૦

ગૂર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય :: ગાંધીરોડ :: અમદાવાદ

અમારાં પ્રકાશનો

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય

આખરી દે'સલો લા. ૧-૨ (ગાંધીજી)	૧-૪-૦
સંપૂર્ણ દાદ્નિવેદ્ય	૦-૮-૦
હિન્દુસ્તાનના વેપાર ઉલોગનો નાશ	
(મૂળ લેખક : બી. ડી. બસુ-અનુ. ગોપાળદાસ પટેલ)	૦-૮-૦
બેવડું પાપ અને હિન્દુસ્તાનનો પાયમાલી	૦-૬-૦
ખાસીનું યુદ્ધ	૦-૪-૦
ખગાળા બેહાલ	૦-૭-૦
સ્વરાબ્ધનાં ગીતો (સં. કલ્યાણજીભાઈ)	૦-૧૦-૦
બેહૂતનો શિકારી (જીગતરામ દવે)	૦-૩-૦

સામાજિક સાહિત્ય

ધૂમ્રશિખા (સીતાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય)	૧-૪-૦
પરિણીતા (શરદ્દાણુ)	૦-૮-૦
વિસર્જન (રવીન્દ્રનાથ ટાગોર)	૦-૬-૦
સાચું જીવન (મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય)	૦-૧૦-૦

બાલ સાહિત્ય

ગાવિંદનું ખેતર અને બીજી વાતો (ધ્રુમકેતુ)	૦-૨-૦
વીરાંગના અને બીજી વાતો	૦-૨-૦
દેશદેશની વીર કથાઓ (સચિત્ર) (રમણલાલ નાનાલાલ)	૦-૧૨-૦
પા-પા-પગલી	૦-૬-૦
બીલોરી પહાડ	૦-૩-૦
દેશદેશની અદ્ભુત વાતો	૦-૧૦-૦
કાગળપત્રો (સચિત્ર)	૦-૩-૦

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રોડ : અમદાવાદ

